

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

Februari 1968

Jaargang 67 | Aflevering 1

Met Nieuwsbulletin Aflevering 2

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Redactie

Hoofdredacteur Drs. J. J. F. W. van Agt;

*Redactie-secretaris Drs. R. Bruning, p.a. Rijksdienst voor de
Monumentenzorg*

Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;

Leden voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond:

Voorzitter Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer;

*Prof. Dr. H. Brunsting, Prof. Dr. W. Ph. Coolhaas, Drs. R. C. Hekker,
Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Dr. Ir. C. L. Temminck Groll,
Prof. Dr. H. van de Waal.*

Leden voor de Monumentenraad:

*afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, Dr. J. G. N. Renaud,
p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-12648;*

afdeling II Monumentenzorg, Mr. J. Korf,

p.a. Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;

afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,

p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':

Drs. H. J. Runday, p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

H. VAN DER WAL

Houten ramen in vensters van romaanse kerken

Blz. 1

H. J. ZANTKUYL

De houten huizen van Holysloot

Blz. 11

Boekbespreking

Blz. 27

HOUTEN RAMEN IN VENSTERS VAN ROMAANSE KERKEN

DOOR

H. VAN DER WAL

Zorgvuldige restauraties na de tweede wereldoorlog hebben gegevens aan het licht gebracht over de constructie van romaanse kerkvensters, die weer aanleiding gaven tot verdere onderzoeken. De meeste gegevens vonden wij aan vensters, die in de loop der tijden hun functie hadden verloren en waren dichtgemetseld. Zo kwamen er bij het wegbreken van latere vullingen soms min of meer gaaf bewaarde resten of sporen tevoorschijn van eikehouten ramen.

In naburige landen had men het bestaan van zulke houten ramen al eerder opgemerkt. Zo publiceerde V. Koch in 1898 een artikel, waarin sprake was van 27 vondsten in Denemarken en Skåne (Zuid-Zweden) ¹. In het Nationaal Museum te Kopenhagen worden zelfs twaalf eiken ramen bewaard, verscheidene met bijbehorende resten glas-in-lood. Ook in Duitsland zijn sinds het einde van de vorige eeuw vele eikehouten romaanse ramen ontdekt. In 1900 vestigde E. Wernicke de aandacht op houten ramen uit de 12de eeuw in de O.L. Vrouwekerk te Loburg (Maagdenburg), die met dunne albasten platen dichtgezet zouden zijn geweest. Naar aanleiding van deze mededeling wees J. Kohte op de ontdekking, al in 1895, van soortgelijke vensters in de O.L. Vrouwekerk te Maagdenburg. In ons land is de toepassing van albasten venstervullingen (nog) nergens waargenomen. Kohte noemde ook verscheidene andere vondsten van eiken ramen, waarvan sommige uit één plank waren gesneden. Hierna kwam P. Weber met de

vermelding van twee plankramen uit dezelfde tijd in Dürrenheim en Zwätzen, twee dorpjes in de buurt van Jena. Deze ingemetselde dikke plankramen hadden spleetopeningen van respectievelijk zeven en twaalf centimeter ². In 1913 verschenen er twee geïllustreerde artikelen over hetzelfde onderwerp ³. Zo beschreef J. Kohte nog drie houten ramen in Brandenburg, waarvan er een aan de binnenzijde voorzien was van drie ijzeren spijlen, kennelijk tegen de vogels; een bewijs dus dat deze vensters verder open waren. H. Pfeiffer beschreef zeer vroege eiken ramen uit de kloosterkerk van Gandersheim bij Brunswijk. Deze waren samengesteld uit twee vijf tot zes centimeter dikke planken, uitwendig vierkant in het metselwerk opgenomen, terwijl zij een ronde opening bezaten, die in de dag gemeten een doorsnede had van 55 centimeter. In 1919 verscheen er nog een belangrijk, goed geïllustreerd artikel van de hand van H. Renard ⁴, waarna Th. Wildeman in 1932 nieuwe vondsten publiceerde, die hij eveneens met afbeeldingen toelichtte ⁵.

In ons land is dr. P. Glazema de eerste geweest, die melding heeft gemaakt van zulke houten kerkramen, en wel die te Oosterbeek, waarvan hij de moeten en wat molm terugvond ⁶, en Rinsumageest ⁷. Volledigheidshalve moeten hier nog genoemd worden de 12de-eeuwse raamresten, in 1957, tijdens de Nederlandse bestuursperiode, teruggevonden in de lichtbeuk van de kerk te Hoog-Elten ⁸.

¹ V. Koch, „Vinduesrammer af Egetrae i Danske landsbykirker fra den aeldre middelalder”, *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1898, 61-68, met afb.

² *Die Denkmalfpflege* 2 (1900), 20, 56 en 79.

³ *Die Denkmalfpflege* 15 (1913), 94 en 120.

⁴ H. Renard, „Hölzerne Fensterrahmen in romanischen Kirchen der Rheinprovinz”, *Die Denkmalfpflege* 21 (1919), 1-4, met afb.

⁵ Th. Wildeman, „Neu entdeckte romanische Fensterrahmen in Holz in Rheinischen Kirchen”, *Die Denkmalfpflege* 34 (1932), 204-209, met afb.

⁶ P. Glazema, „Oudheidkundige opgravingen in de

Nederlands Hervormde kerk te Oosterbeek (Gld.)”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 2 (1949), 42.

⁷ P. Glazema, „Het onderzoek van middeleeuwse kerken met de spade”, *Een kwart eeuw oudheidkundig bodemonderzoek in Nederland*, Meppel 1947, 416.

⁸ Vgl. J. J. F. W. van Agt, „De Sint-Vituskerk te Hoogelten”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 13 (1961), 258.

— De eiken stijlen waren 6 cm dik en de verbindingen waren halfhouts. Duidelijk was ook een sponning voor glas-in-lood zichtbaar. De ramen zijn bij de restauratie gereconstrueerd aan de hand van de teruggevonden resten. De indeling wordt gevormd door een verticale stijl en twee horizontale regels.

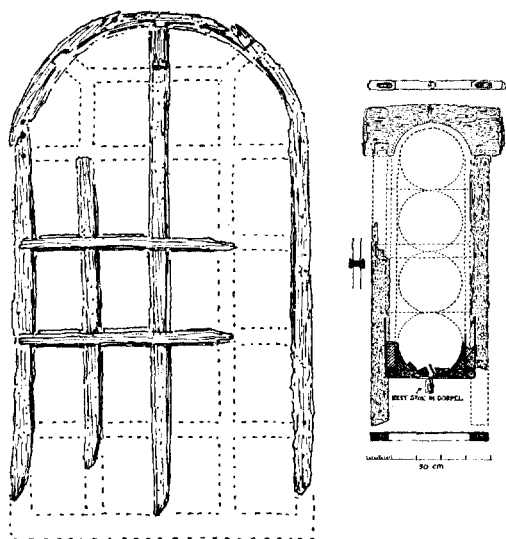

Fig. 1. Links houten raam, omstreeks 1900 aangetroffen in S. Apollinare in Classe bij Ravenna (gewijd 549). Rechts houten raam van de kerk te Merløse (Denemarken) met resten van glas-in-lood met ingebrande ornamenten (naar Koch).

De romaanse ramen waren gevormd uit ruw bewerkte stukken hout. Soms hadden zij de gedaante van een plank met een opening. In andere gevallen waren zij samengesteld uit eenvoudig regelwerk met simpele lipverbindingen en toog-nagels. Uit stekende stijlen en dorpels vormden de oren, waarmee het raam tijdens de bouw vastgemetseld werd, een bevestigingsmethode, die telkens het onomstotelijke bewijs leverde van de authenticiteit.

De oorsprong van het gebruik van houten ramen in kerkvensters is niet duidelijk. In Denemarken zocht men deze blijkens de publikatie van Koch in de tradities van de houtbouw. Dat deze theorie echter in haar algemeenheid niet opgaat, zou kunnen blijken uit de 6de-eeuwse houten ramen, omstreeks 1900 teruggevonden in S. Apollinare in Classe bij Ravenna (fig. 1) en als model voor de restauratie gebruikt⁹; aangenomen althans, dat daar toen geen traditionele houtbouw bestond. Houten ramen in stenen kerken blijken in een groot gedeelte van Europa tot omstreeks 1200 gebruikelijk te zijn geweest. Daarna gingen men vensters met stenen traceringen maken tot-

⁹ M. Hasak, *Einzelheiten des Kirchenbaues* = *Handbuch der Architektur*, II 4, afl. 4, Stuttgart 1903, 149.

¹⁰ *Catalogus Karel de Grote tentoonstelling*, Aken 1965, nr. 641 en afb. 113.

dat er in latere tijden opnieuw houten ramen in zwang kwamen. De vraag naar het waarom der houten ramen is niet zo eenvoudig te beantwoorden. Wellicht waren de zware roeden van sommige houten ramen bestemd om de plaatsing van aparte glas-in-lood-panelen met telkens één voorstelling mogelijk te maken. De techniek van het maken van gebrandschilderd glas-in-lood was immers allang bekend, getuige bijvoorbeeld de 114 stukken 9de-eeuwse glas, opgegraven op het kloosterterrein van Lorsch, uit een aantal waarvan de voorstelling van het hoofd van een heilige kon worden gereconstrueerd¹⁰. Latere vensters kregen de welbekende indeling met medaillons, ruiten en klaverbladen van ijzerwerk, waarin de afzonderlijke glas-in-lood-voorstellingen werden aangebracht. Vullingen met albast of perkament behoren ook tot de mogelijkheden maar waar sponningen voor glas-in-lood werden aangetroffen, was twijfel uitgesloten. Een extra zware sponning echter te Delden (van 1 x 2 cm) zou er op kunnen duiden, dat daar iets anders dan glas-in-lood gezeten heeft, al waren er op afstanden van 15 cm resten van bindroedjes aanwezig. Juist omdat onze kennis aangaande de oude venstervullingen nog zo beperkt is, kan men bij het openen van dichtgemetselde vensters nauwelijks zorgvuldig genoeg te werk gaan.

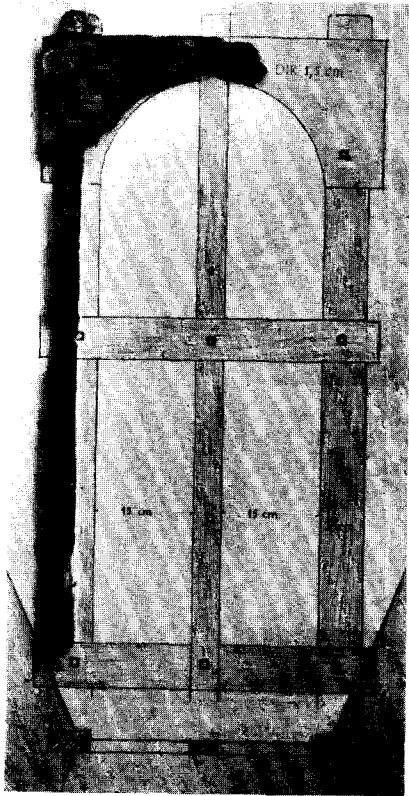
De vensters, die in dit verslag in een min of meer chronologische volgorde worden behandeld, werden aangetroffen in de Sint-Servaaskerk te Maastricht, de Sint-Pieterskerk te Utrecht, in de kerken te Eethen en Veen (Noord-Brabant), Kerkwijk en Oene (Gelderland), Rinsumageest (Friesland), Delden (Overijssel) en Murmerwoude (Friesland). De romaanse vensters van laatstgenoemde, uit baksteen opgetrokken kerk hebben nooit houten ramen gehad. Zulke ramen zijn in ons land namelijk na omstreeks 1200, toen het bouwen in baksteen in zwang kwam, niet meer toegepast.

Maastricht, Sint-Servaaskerk

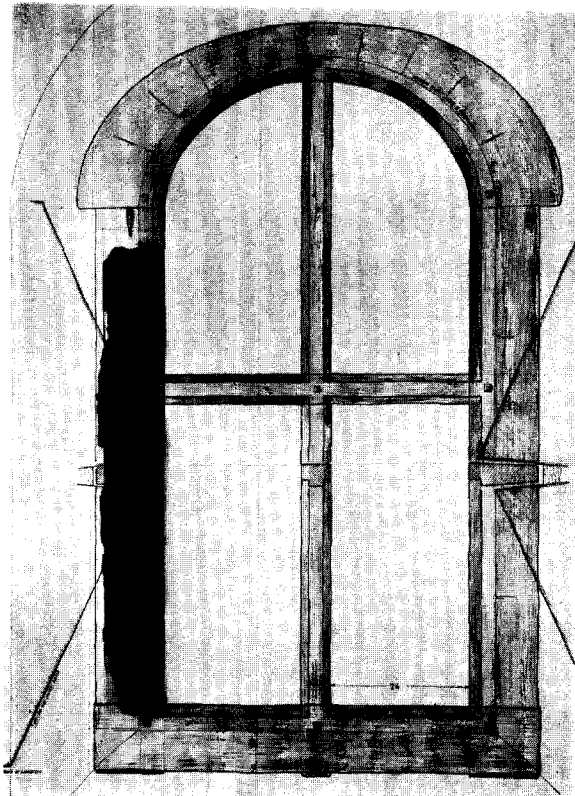
In de zuidelijke zijbeukmuur van het schip, dat vóór 1000 gedateerd wordt, bevindt zich boven het gewelf van het 13de-eeuwse Bergportaal, dat op zijn beurt een romaans portaal vervangt, een gedicht venster met resten van een houten kozijn (afb. 5 en fig. 2)¹¹. Dit houten kozijn zit op-

¹¹ E. O. M. van Nispen tot Sevenaer, *De monumenten in de gemeente Maastricht* = *De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst*, V, 1, afl. 3, Den Haag 1938, 351 en afb. 329 en 330; de afb. van het houten raamdetaill is hier onvolledig.

HOUTEN RAMEN IN VENSTERS VAN ROMAANSE KERKEN

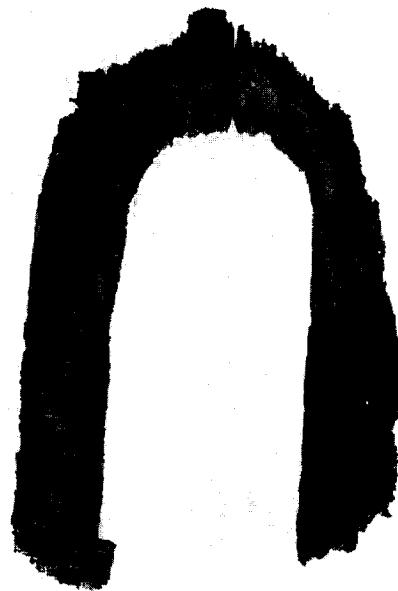
Afb. 1. Kerkwijk (Gld.). Rest van een houten venster uit de 12de eeuw. De kepen geven de indeling aan.

Afb. 2. Delden (Ov.). Rest van een houten venster uit de 12de eeuw. Alleen de stijl is gevonden. Vgl. fig. 10.

Afb. 3. Rinsumageest (Fr.). Binnenzijde van een venster. Flauw hellende dorpel. Dunne pleisterlaag uit de bouwtijd, eerste helft 12de eeuw. Vgl. fig 7.

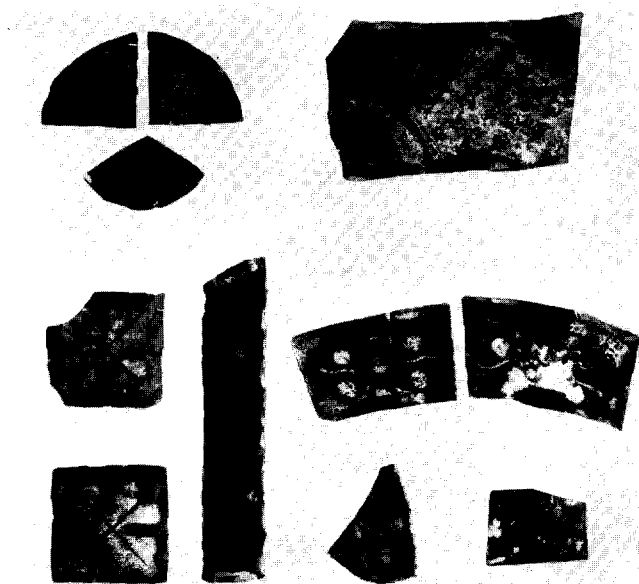
Afb. 4. Rinsumageest, Houten raam uit het hiernaast afgebeelde venster. Zie ook fig. 7.
(Foto's Monumentenzorg)

Afb. 5. Maastricht, St.-Servaaskerk. Venster van de zuidbeuk, tegenwoordig schuilgaande onder het dak van het Bergportaal. Houten raam nog juist zichtbaar. Buitenbepkeisteringen uit de bouwijd, eind 10de eeuw. Vgl. fig. 2.

Afb. 6. Utrecht, Pieterskerk. Detail venster in koorlichtbeuk. Strook specie, waarmee houten raam was aangestroken. 11de eeuw. Vgl. fig. 4.

Afb. 7. Hoorn (Terschelling). Resten van gebrandschilderd glas. De zijanten zijn met een gruijzlijzer op maat gemaakt.

Afb. 8. Zeerijp, (Gr.). Vensterruit met gietblaas. Links een gietrand. 14,5 x 9 cm.

(Foto's Monumentenzorg)

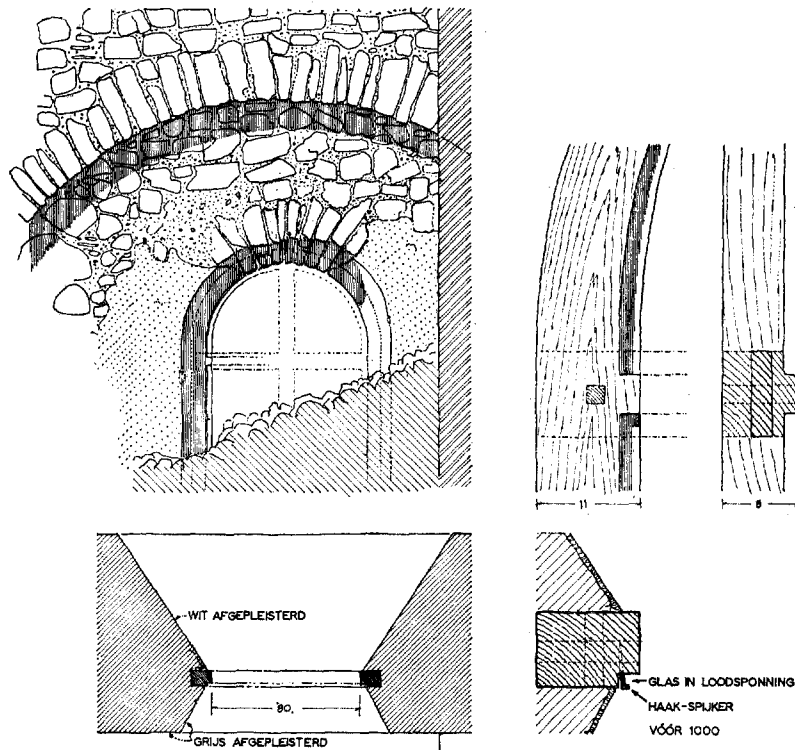

Fig. 2. Dichtgemetseld venster met restant van een eiken kozijn (eind 10de eeuw) in de zuidbeuk van de Sint-Servaaskerk te Maastricht, boven het Bergportaal. Schaal 1 : 40.

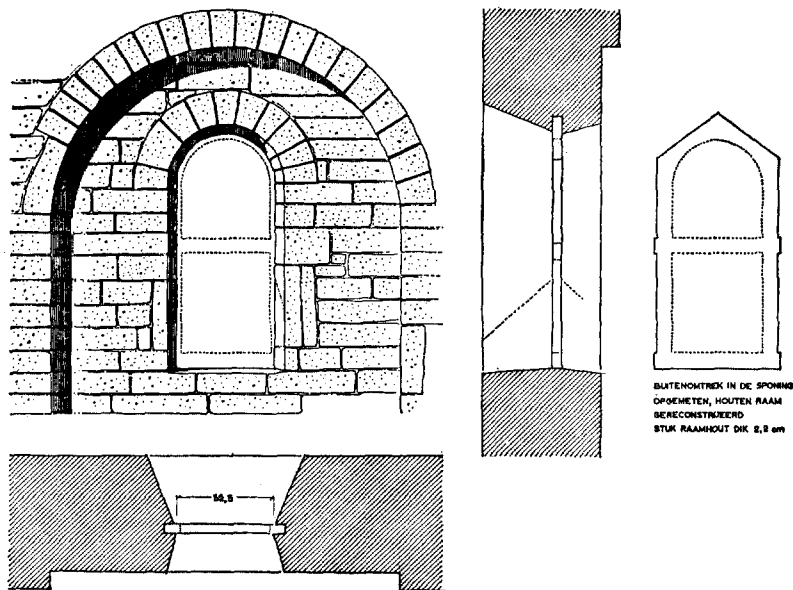

Fig. 3. Venster met sporen van een houten kozijn uit de 12de eeuw in de kerk te Eethen (N.-Br.). Schaal 1 : 40.

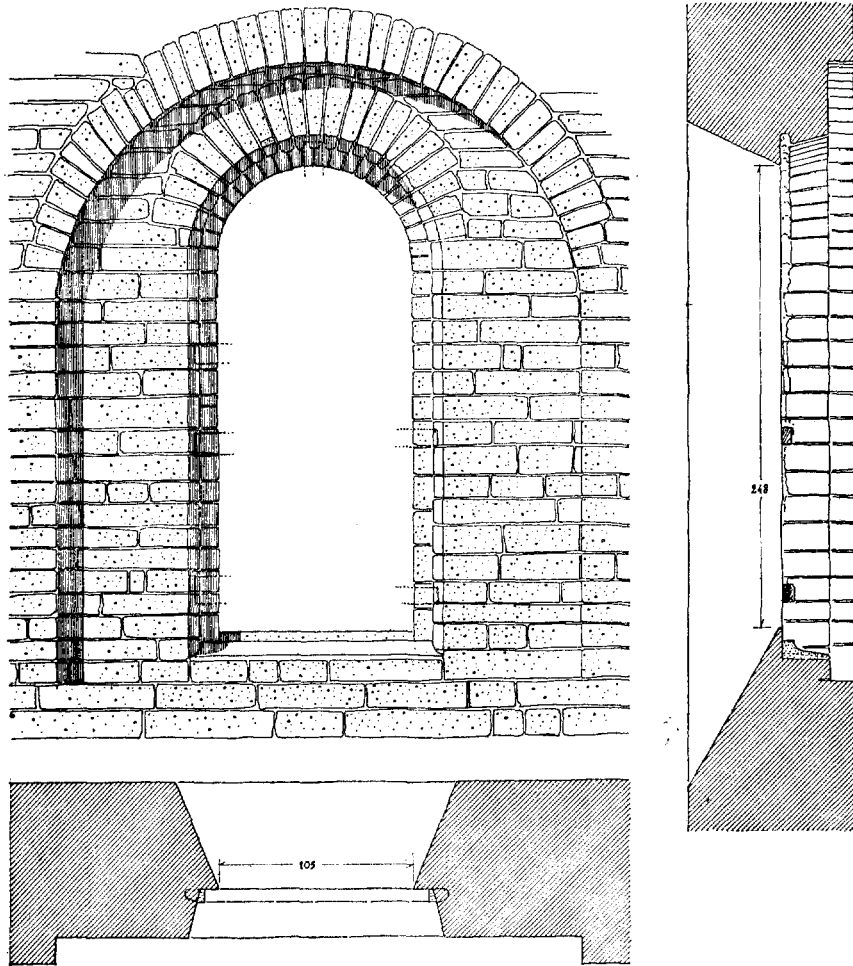

Fig. 4. Venster met moeten van een houten raam in de lichtbeuk van de Sint-Pieterskerk te Utrecht (gewijd 1043).
Schaal 1 : 40.

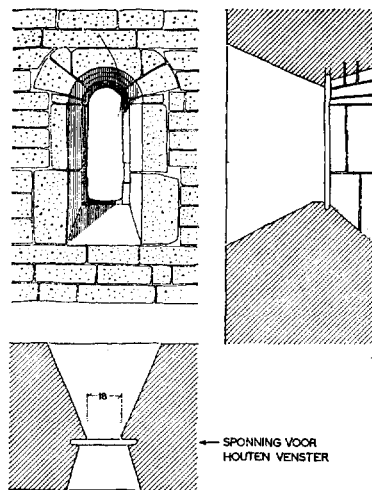

Fig. 5. Venster met sponning van een houten raam van \pm 1100 te Veen (N.-Br.). Schaal 1 : 40.

IN DE DAG EEN HOUTEN RAAM, GEZAAGD
UIT EEN PLANK; AAN DE BINNENZIJDE
SPLJKERS VOOR BESPANNING

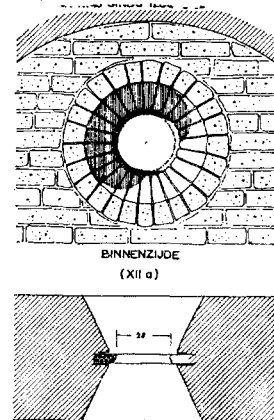

Fig. 6. Rond venster met houten kozijn uit de 12de eeuw in de torenkapel te Oene (Gld.). Schaal 1 : 40.

gesloten in een sponning tussen de afgeschuinde dagkanten en moet er dus tijdens de bouw in zijn aangebracht. Het venster is al vroeg dicht gezet met blokken mergel; aangezien er niet gebroken kon worden was er slechts een gedeelte van een stijl met boog te onderzoeken. De stijl, die merkwaardig zwaar van afmetingen is, namelijk 8 x 11 cm, heeft een glas-in-lood-sponning, waarin resten van een haaks omgebogen spijker om het glas-in-lood mee vast te zetten. Ongeveer 4 cm lager dan de geboorte van de boog bevindt zich een pen-en-gatverbinding voor een dwarsregel van 8 x 9 cm, vastgezet met een vierkante toognagel van 2 cm dikte. De verdere indeling van het venster is op het moment niet te achterhalen. Het muurwerk bestaat uit afgepleisterde breuksteen van kolenzandsteen. Aan de binnenkant is dit witgepleisterd, aan de buitenzijde, waar het pleisterwerk gedeeltelijk is afgevallen, grijs. Wellicht hebben zich op de afgeschuinde binnenhoeken gekleurde stroken bevonden zoals in 1963 zijn aangetroffen rond de 12de-eeuwse apsisvensters.

Utrecht, Sint-Pieterskerk

In deze tufstenen kerk, gewijd in 1043 en dus een der oudste van ons land, bevinden zich grote vensters met dagmaten van 105 x 224 cm (afb. 6 en fig. 4). Blijkens gevonden moeten zijn hierin houten ramen aanwezig geweest in brede uitwendige aanslag-sponningen. In deze sponningen zaten op verscheiden plaatsen resten van kalkmortel, waarmee men een raam ter dikte van ongeveer 5.5 cm had aangestroken. Uit de resten was af te leiden, dat de uitwendig vlakke dorpels tot op korte afstand van de aanslag-sponning oplopend en vervolgens tot aan die sponning vlak afgestroken waren geweest met kalkmortel. Op één plaats waren op dit vlakke gedeelte van de kalkmortellaag nog resten van houtmalm aanwezig. Deze situatie is in 1966 aangetroffen aan de noordzijde van de koorlichtbeuk. De vensteropeningen van het zuidertransept vertonen een onregelmatige sleuf, die het waarschijnlijk maakt, dat hierin tijdens de bouw een raam met dwarsregels in was aangebracht. Deze vensters, die zowel in het koor als in het transept voorzien zijn van inwendig steil afgeschuinde dorpels werden al in de 13de eeuw tijdens het slaan van de gewelven gedicht. Men mag dus aannemen, dat de aanwijzingen de oorspronkelijke houten ramen betreffen.

Bij het apsisvenster van de noordelijke koor-kapel is een soortgelijk venster met aanslag-spon-

ning en kalkmortelresten voor een houten raam ter dikte van ongeveer 5.5 cm aangetroffen.

Eethen (N.-Br.)

In 1945 was in een kloostersponning van een venster in deze tufstenen kerk tussen de dubbel afgeschuinde dagkanten de buitenomtrek van een houten raam op te meten (fig. 3). Tussen de houtmalm werd een gedeelte raamhout ter dikte van 2.2 cm aangetroffen. De oudste dorpel bleek vlak te zijn geweest. Het houten raam had blijkens de moeten een horizontale dwarsregel gehad. Van een verticale middenstijl was niets te vinden. Ten aanzien van het voorkomen van een dergelijke middenstijl is te vermelden, dat men bij een soortgelijk houten venster in de pre-romaanse kerk van *Oosterbeek* slechts de aanwijzing voor een verticale middenstijl heeft gevonden. Op grond van dit gegeven heeft men bij de restauratie te *Oosterbeek* houten ramen met middenstijl doch zonder dwarsregel aangebracht, wat een weinig fraaie indeling heeft opgeleverd.

Veen (N.-Br.)

In de noordzijde van deze kerk is in 1961 een klein venstertje heropend (fig. 5). Het bleek niet meer dan een kloostersponning te bevatten waarin tijdens de bouw, rond 1100, een houten raam was opgesloten. Het merkwaardige bij dit venster is de omlijsting van zware blokken tufsteen en de afdekking van de boogopening door middel van een halfroond uitgesneden plaat tufsteen, die als latei dienst doet.

Deze vensterafdekking zou wat het systeem betreft te plaatsen zijn in de tijd van de oudste vensters. Kenmerkend voor deze vensters is immers de afdekking door middel van een onregelmatige rollaag, die als het ware opgenomen is in het horizontale verband van het metselwerk. Een duidelijk voorbeeld hiervan vormen de oude vensters van de Sint-Servaaskerk te Maastricht en bij de Sint-Pieterskerk te Utrecht doet zich min of meer hetzelfde verschijnsel voor. De 12de-eeuwse vensters vertonen meestal een rollaag met verhoogde extrados; de 13de-eeuwse een concentrische rollaag.

Kerkwijk (Gld.)

In deze kerk, een tufstenen gebouw, werden in 1954 verscheidene romaanse vensters heropend. Deze bevatten aanzienlijke resten van minstens een tijdens de bouw ingemetseld eikehouten raam (afb. 1). Dank zij de grote zorgvuldigheid van de opzichter, de heer K. Meindersma, is het mo-

gelijk gebleken een bovendorpel, een stijl met kepen en een toognagel te bewaren. Deze bevinden zich in de verzameling van Monumentenzorg. In de stijl die een doorsnede heeft van 6.5 x 3.5 cm zijn twee kepen gemaakt. De bovenste heeft een diepte van 1.5 cm, overeenkomstig de dikte van de bovendorpel en een hoogte die eveneens gelijk is aan die van de dorpel. De keep halverwege is even diep en heeft een breedte voor een dwarsregel van 6.5 cm. De onderdorpel was niet meer aanwezig. De bovendorpel is gemaakt van een half rond uitgezaagde plank die, evenals de dwarsregel, met een vierkante toognagel op de stijl is vastgezet. Deze toognagel heeft een verdikte diamantvormig gesneden kop van 1.4 cm in het vierkant. De verticale middenstijl is blijkens de keep in de bovendorpel 4 cm breed geweest.

Aan de hand van deze gegevens was vast te stellen, welke de afmetingen der ruiten geweest moeten zijn. Bij een breedte van 15 cm waren de beide onderste 42, de beide bovenste 35 cm hoog.

Oene (Gld.).

In de torenkapel van de westbouw van deze kerk is in 1947 een rond venster, dat vermoedelijk omstreeks 1238 was dichtgezet, weer geopend (fig. 6)¹². In de dag van dit aan weerszijden taps toelopen venster bevindt zich een rond uitgezaagde eiken plank als raam. Het merkwaardige bij dit houten raam is, dat er aan de binnenzijde spijkerresten voorkomen, die doen vermoeden, dat er een bespanning op aanwezig geweest is.

Zulke spijkerresten treft men vaker aan bij tufstenen vensters, ook als de vensters voorzien zijn van de gehele opening rondgaande dagkantstenen. Dit was onder andere het geval bij de oudste vensters van de kerk te Hellum in Groningen. De jongere vensters hadden daar op regelmatige afstanden sporen van bindroeden voor glas-in-lood-ramen; bij de oudere leek het alsof er alleen maar een bespanning was geweest van perkament of iets dergelijks. Op deze gedachte komt men te eerder, omdat er bij de restauraties zo weinig glas-in-lood-resten gevonden worden

In de thans ingebouwde noordmuur van het schip van de kerk te Oene is nog een rondboogvenster gevonden met in de dag een kloostersponning voor een ingebouwd houten raam. De buitenkant van dit venster was dun gepleisterd en

versierd met rode imitatievoegen.¹³ Deze pleisterlaag met versiering kan stammen van omstreeks 1238 toen het schip in baksteen zal zijn verhoogd.

Rinsumageest (Fr.)

In de noordmuur van deze tufstenen kerk zijn in 1946 twee soorten vensters heropend die op een verschil in bouwtijd kunnen wijzen.

In het koor bevond zich een venster waarin een raam aanwezig was, bestaande uit een uitgezaagde, ietwat wormstekige doch nog tamelijk complete plank (afb. 3 en 4 en fig. 7). Deze wordt bewaard in het Fries Museum te Leeuwarden. Dit raam, ter dikte van 7 cm heeft aan de binnenzijde een afgeschuinde dagkant. Deze zijde vertoonde spijkers, die ook hier voor een bespanning kunnen hebben gediend. Aan de buitenzijde was er geen glas-in-lood-sponning aanwezig. De opening van het raam was 21 x 51 cm. In Hijum (Fr.) bevindt zich in de kerk een venstertje met een dagopening van 11 cm, een maat die doet veronderstellen dat in de 12de eeuw glas-in-lood daar niet gebruikelijk was. In dit verband moet ook gewezen worden op het feit, dat men in Friesland, mogelijk om de tocht te weren, de vensters aan de noordzijde meestal dichtgemetseld heeft.

Het tweede venster, dat zich boven de voormalige zijbeuk van het schip bevindt, heeft geen houten raam maar reeds een staande dagkantsteen van 8 cm met aan de buitenzijde een aanslagsponning van 5 cm (fig. 8). De afschuining van de dorpel aan de binnenzijde is opgevuld met puin en kalkmortel. Dit in tegenstelling met de dorpel van het oudste venster, die uitsluitend met behulp van kalkmortel iets oplopend was gemaakt.

Delden (Ov.)

Bij de restauratie van deze kerk, een gebouw van Bentheimersteen, is onlangs een 12de-eeuws venster opnieuw geopend. In de dagkant kwam toen de kantstijl tevoorschijn van een eiken raam (afb. 2 en fig. 10). De stijl meet 3 x 10.5 x 74 cm, terwijl hij een glas-in-loodsponning van 1 x 2 cm heeft en op afstanden van ongeveer 15 cm ijzeren resten, waarschijnlijk van bindroedjes. Het was mogelijk tot een reconstructie te komen. Beneden was namelijk nog juist een lip aanwezig van een halfhoutse verbinding met de dorpel en halver-

¹² P. Glazema, „Kerk en toren te Oene”, *Brabants Heem* 1 (1949), 95-100.

¹³ J. J. F. W. van Agt, „Gereduceerde westwerken in het oude Friesland”, *Nederlandsch Kunsthistorisch Jaarboek* 1950-'51, 57-81, afb. 10 b.

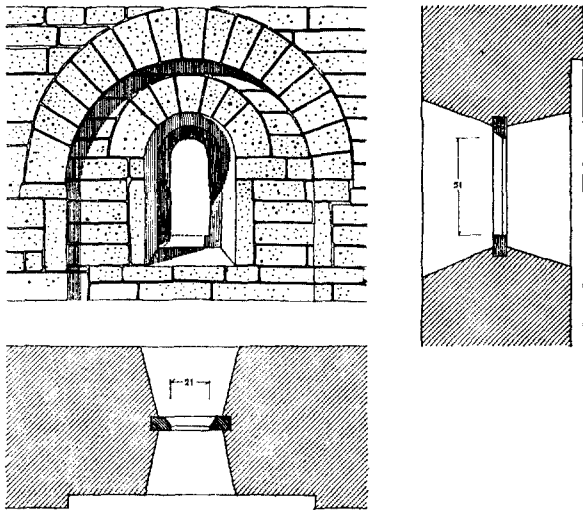

Fig. 7. Venster uit de eerste helft van de 12de eeuw in het koor van de kerk te Rinsumageest (Fr.). Uit een plank gezaagd. Schaal 1 : 40. Vgl. afb. 3 en 4.

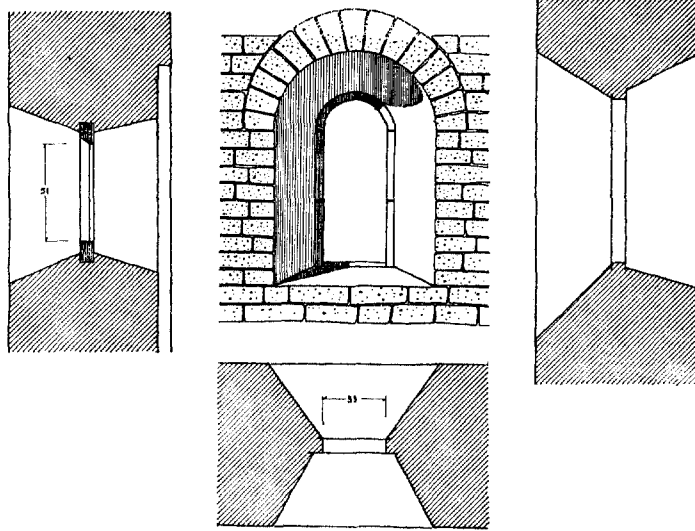

Fig. 8. Venster uit de tweede helft van de 12de eeuw in het bakstenen schip te Rinsumageest. Geen houten raam maar dagkantstenen. Schaal 1 : 40.

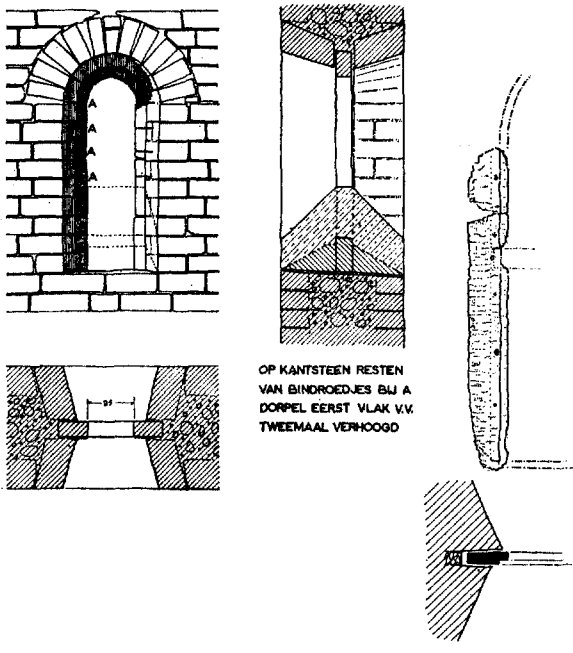

Fig. 9. Venster aan de noordzijde van de bakstenen kerk te Murmerwoude (Fr.), van \pm 1200. Geen houten raam maar dagkantstenen. Schaal 1 : 40.

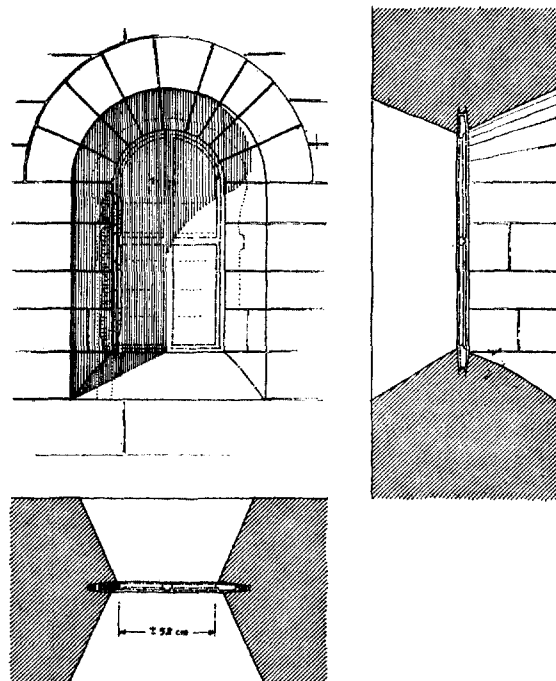

Fig. 10. Venster te Delden (Ov.) met restant van een houten raam uit de 12de eeuw. Schaal 1 : 40. Vgl. afb. 2.

wege een gat voor een toognagel met aan de achterkant de keep voor een dwarsroede. Van een middenstijl is niets gevonden, maar men mag op grond van analoge gevallen wel aannemen, dat deze er geweest is. De buitenkant van de bovendorpel was in de kloostersponning als een regelmatige gedrukte boog te volgen, waaruit viel af te leiden, dat deze dorpel uit één plank was gezaagd. Had de bovendorpel uit twee delen bestaan, dan zou dat te zien zijn geweest aan de indrukken in de kalkspecie van de kloostersponning. De eiken stijl was gekrompen en zeer bros geworden; hij is nog meer gekrompen nadat hij na demontage met kunsthars werd geïmpregneerd.

Murmerwoude (Fr.)

Met de toepassing van baksteen als bouw materiaal raakte het construeren van houten venster-ramen in onbruik. Zo zijn in de kerk van Murmerwoude, een bakstenen gebouw, in 1962 een reeks uitgesproken romaans aandoende venster-tjes geopend, die in tegenstelling met de vorige gevallen geen houten ramen hebben gehad (fig. 9). De dagkantstenen vertoonden sporen van ijzeren bindroeden voor een glas-in-lood-raam. Opmerkelijk waren hier de resten van drie straalsgewijs aangebrachte roeden, die op de boogstenen werden aangetroffen. De dorpels waren oorspronkelijk vlak.

Vensterprofielen in Groningen en Friesland tot omstreeks 1350

Een overzicht van de ontwikkeling van de bakstenen vensterprofielen in Groningen en in Friesland tot omstreeks 1350 treft men aan op figuur 11. Men heeft hier het systeem van staande dagkantstenen toegepast, waartegen ijzeren bindroeden werden aangebracht voor het bevestigen der glas-in-lood-panelen. Het meest voorkomende 13de-eeuwse vensterprofiel is dat van Garmerwolde in Groningen met rondstaven in sponningen en met schuin afgedekte vensterdorpels. Deze dorpels vormen steeds een moeilijk punt voor de onderzoekers. De dagkantprofielen immers beginnen op hetzelfde horizontale vlak, waarop tussen de dagkanten de schuine dorpel is gemetseld. Bij het demonteren ontmoet men dienvolgt na het verwijderen van de schuine platte laag een trapjesdorpel en als men dan nog doorgaat een vlakke. Indertijd zijn er authentieke

trapjesdorpels gevonden aan de kerken van Hantumhuizen in Friesland en Krewerd in Groningen. Vlakke dorpels zijn meer kenmerkend voor romaanse vensters. De schuine vensterdagkanten zijn meestal witgepleisterd en aangezien dit verschijnsel ook bij de meeste gedichte vensters te constateren valt, mag men aannemen dat dit witten reeds zeer vroeg gebruikelijk was. De gewitte schuine kanten werken als reflectoren en verspreiden een aangenaam diffuus licht in de kerk.

Glas-in-lood

Glas-in-lood uit de behandelde periode is er heel weinig gevonden, ofschoon men de kunst van het vervaardigen reeds eeuwen machtig was. Bij de bovengenoemde houten vensters is er alleen bij die van de Sint-Servaaskerk te Maastricht een duidelijke glas-in-lood-sponning aanwezig met een haaks omgesmede spijker om er het glas-in-lood mee vast te zetten. De heer T. Haquebord heeft bij het openen van de romaanse vensters in de tufstenen kerk van Jorwerd in Friesland tien stukjes gekleurd glas gevonden, die wellicht 12de-eeuws zijn. De dikte is onregelmatig en varieert tussen 3 en 4 mm. De zijkanten zijn met een soort gruizelijzer op maat gemaakt. Misschien hebben de stukken deel uitgemaakt van een soort kleurenmozaïek, zoals in deze tijd gebruikelijk was. Dit glas bevindt zich nu in de verzameling van bouwfragmenten van Monumentenzorg.

Belangrijke stukken van gebrandschilderd glas zijn er voorts in 1963 gevonden bij de restauratie van de kerk te Hoorn op Terschelling. De fragmenten kwamen tevoorschijn van onder de koorvloer. Bij zorgvuldig uitzeven van de grond vond de aannemer, de heer R. Haan, nog meerdere stukken. Deze fragmenten, de oudste in Nederland, worden thans in de kerk bewaard. De afgebeelde stukken zijn nu met behulp van stukjes kurk tussen twee glasplaten opgesloten (afb. 7). Het formaat is 4 tot 10 centimeter bij een onregelmatige dikte. De kleuren zijn meer of minder hel rood, blauw en groenig (blank). De figuren zijn aangebracht in grisaille. Op de afbeelding is te zien, dat de stukjes glas met een gruizelijzer of tang op maat waren gemaakt (vgl. ook afb. 8). Het rozetmotief is ook teruggevonden in de wandbeschildering naast een venster in het 13de-eeuwse koor, wat dus houvast biedt voor de datering van sommige der glasfragmenten.

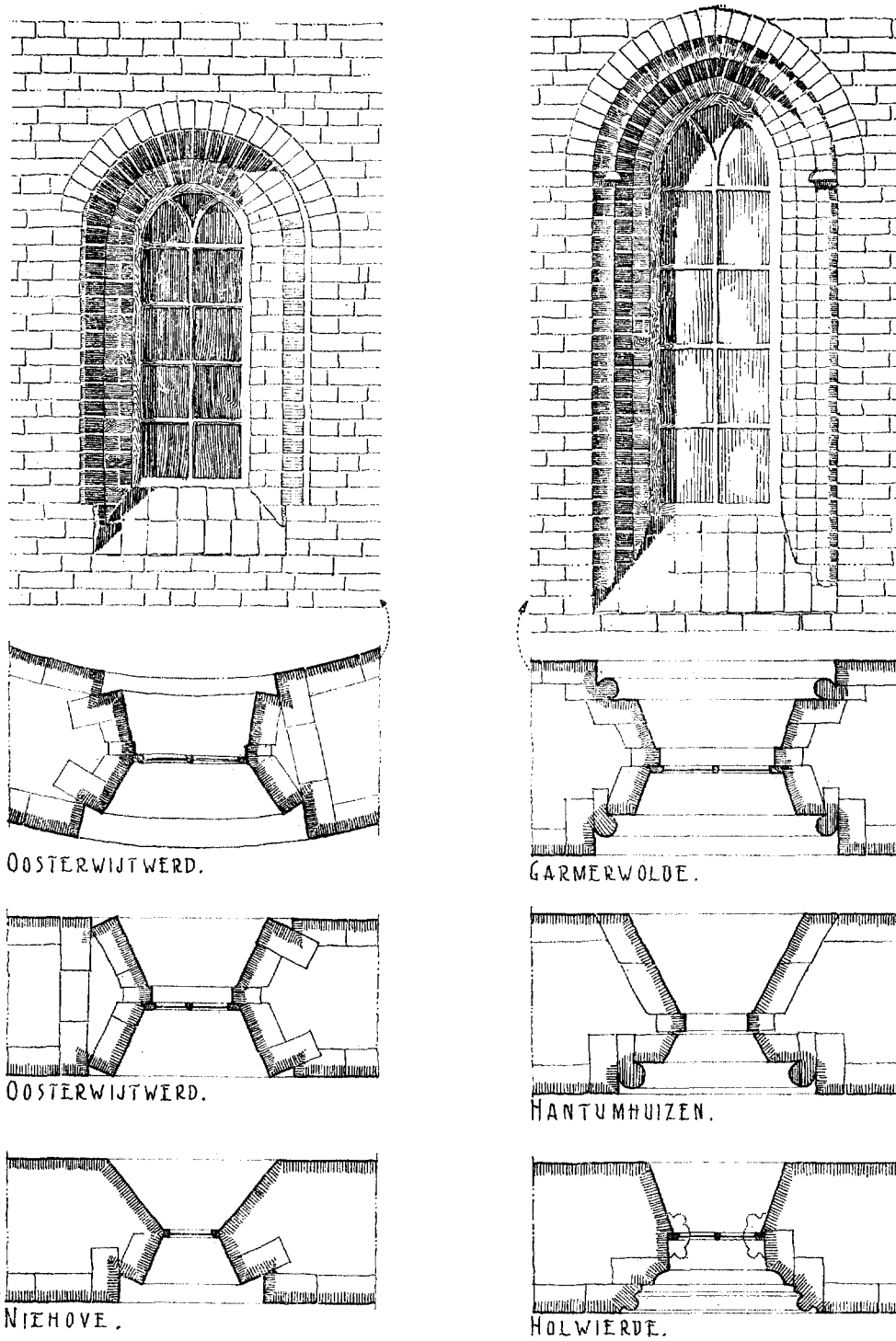

Fig. 11. Vensters van bakstenen kerken in Groningen en Friesland tot het midden van de 14de eeuw. De houten ramen dagtekenen hier uit later tijd. Schaal 1 : 40.

SUMMARY

WOODEN WINDOWS IN ROMANESQUE CHURCHES

BY H. VAN DER WAL

During restoration, remnants of wooden windows are occasionally found in churches dating from before the year 1000 to about 1200. These windows are usually constructed of a heavy frame with a simple partitioning or consist of a thick plank with a sawed-out opening.

The windows of St. Servais' Church in Maas-tricht and the churches of Jorwerd (Friesland) and Hoorn (Terschelling), have yielded indications and remnants showing that they were originally provided with stained glass. The small pieces of glass, about 3 mm thick, from Jorwerd and Hoorn were cut to size with a tool. The

shape and colour of these pieces suggest that they had once formed part of figurative glass panels with a mosaic character.

In a few of the wooden frames there are remains of nails, suggesting that at some time parchment or some other material had been stretched over the opening.

The oldest windowsills are usually flat and the jambs whitewashed. The thirteenth-century windows show no wooden frames but exclusively vertical bricks or stones carrying remnants of the iron rods used to mount the stained-glass panels.

DE HOUTEN HUIZEN VAN HOLYSLOOT

DOOR

H. J. ZANTKUYL

De houten huizen in het karakteristieke gebied ten noorden van Amsterdam, het Waterland, vormen een zelfstandige groep, met een eigen ontwikkeling. Door de ontoegankelijkheid van het gebied bleven de oudere bouwwijzen hier langer behouden dan elders. Aan de ontwikkelingslijn in deze huizen werd tot nu toe echter weinig aandacht besteed. De monumentenbeschrijvingen zoals *Noord-Hollandsche Oudheden* van G. van Arkel en A. W. Weissman (Amsterdam 1891-1905) en het latere meer uitvoerige werk van J. J. F. W. van Agt, *Waterland en Omgeving (Ned. monumenten van geschiedenis en kunst VIII, 1, Den Haag 1953)*, leenden zich niet om in te gaan op de interieurs van deze huizen, doch bepaalden zich tot het opnoemen van de karakteristieke sierelementen. Meer geïnteresseerd waren de onderzoekers naar de oude boerderijen, doch zij besteedden te weinig aandacht aan het woongedeelte. K. Uilkema is in zijn studie over *Het ontstaan der huistypen in Nederland* (deel I (gestencilde eigen uitgave 1933), niet tot een afgeronde conclusie gekomen. R. C. Hekker daarentegen komt in zijn studie *De Noord-Hollandse Stolphoeve* (Assen 1944) tot een hypothese over het ontstaan van de stolphoeve, maar uitgaande van het smalle huis als oudste type. Opgravingen van de laatste jaren hebben echter aangetoond, dat het driebeukige houten huis niet beperkt bleef tot het Oosten van het land, maar ook in het Westen algemeen voorkwam. In de omgeving van Waterland zijn driebeukige huizen opgegraven o.a. te Velsen en Krommenie, daterend van de eerste eeuw na Christus¹.

Deze driebeukige aanleg vinden wij terug bij een van de oudste huizen in dit gebied, het huis Dorpsstraat 53 te Landsmeer². In hoeverre de nu nog bestaande driebeukige huizen ontwikkeld zijn uit de lange driebeukige huizen uit het begin van de jaartelling, is nog niet vastgesteld. Hiervoor zal nog veel onderzoek nodig zijn. Hopelijk zullen nog eens resten van middeleeuwse

huizen bij opgravingen worden blootgelegd.

Om het onderzoek naar de huizen in het gebied ten noorden van Amsterdam iets verder te brengen, werd aandacht besteed aan de tot de gemeente Amsterdam behorende plattelandshuizen ten noorden van het IJ. Zo onderzochten wij in 1958 het dorpje Holysloot, dat door zijn geïsoleerde ligging de kans bood nog oude bouwtypen te bevatten. Wat zijn ligging en bouwkunst betreft behoort Holysloot nog geheel tot het Waterland. Over de geschiedenis van Holysloot is weinig bekend. In de 13de eeuw werd het dorp reeds vermeld, toen graaf Floris V privileges verleende aan „die van Ransdorp en Hoole-sloot”³. Graaf Willem III verleende in de periode van 1304-1337 visrechten aan „die lieden van Zuijt herdershage (Zuiderwoude), Uitdam en Holeysloot”.

Zowel bestuurlijk als kerkelijk behoorde Holysloot geheel tot Ransdorp. In het kaartboek van Waterland, in 1588 samengesteld door Barth. Simons (Rijksarchief, Haarlem), wordt Holysloot reeds als een dorpje met een kerkje afgebeeld. Een duidelijker beeld geeft de detailkaart van 1599 in ditzelfde boek. In het Noorden wordt Holysloot begrensd door het Die, op andere kaarten de Ije genoemd, dat bij Uitdam het Waterland binnendrong. Momenteel wordt dit water nog steeds het Holysloter Die genoemd. De kaart van Waterland uit 1760 van Mattijs en Leendert den Berger (Gem. Arch., Amsterdam) toont duidelijk aan, dat toen in de geïsoleerde ligging geen wijziging was gekomen (afb. 1). Over land was Holysloot nog steeds bereikbaar door middel van een voetpad dat bij de — even onder Uitdam gelegen — Rijpersluis op de Kijnsel Dijck uitkwam. Eerst later is een directere verbinding met Ransdorp tot stand gebracht.

Dit zal vermoedelijk reeds in de 18de eeuw zijn geschied, daar de oudste kadastrale kaart deze verbinding aangeeft. Deze kaart geeft ons

¹ W. Groenman-van Wateringe, W. Glasbergen en M. F. Hamburger, „Een boerderij uit de eerste eeuw na Chr. te Krommenie (N.H.)”, *In het voetspoor van A. E. van Giffen*, Groningen 1961, 110-115.

² H. J. Zantkuyl, „Het Jan Martense Schenckhuis te

Brooklyn”, *Bull. K.N.O.B.* 17 (1964), 57-80. Hierin werd gewezen op de relatie van het driebeukige huis met het smalle woonhuis.

³ J. A. Groen jr., „Holysloot”, *Ons Amsterdam* 16 (1964), 130-137.

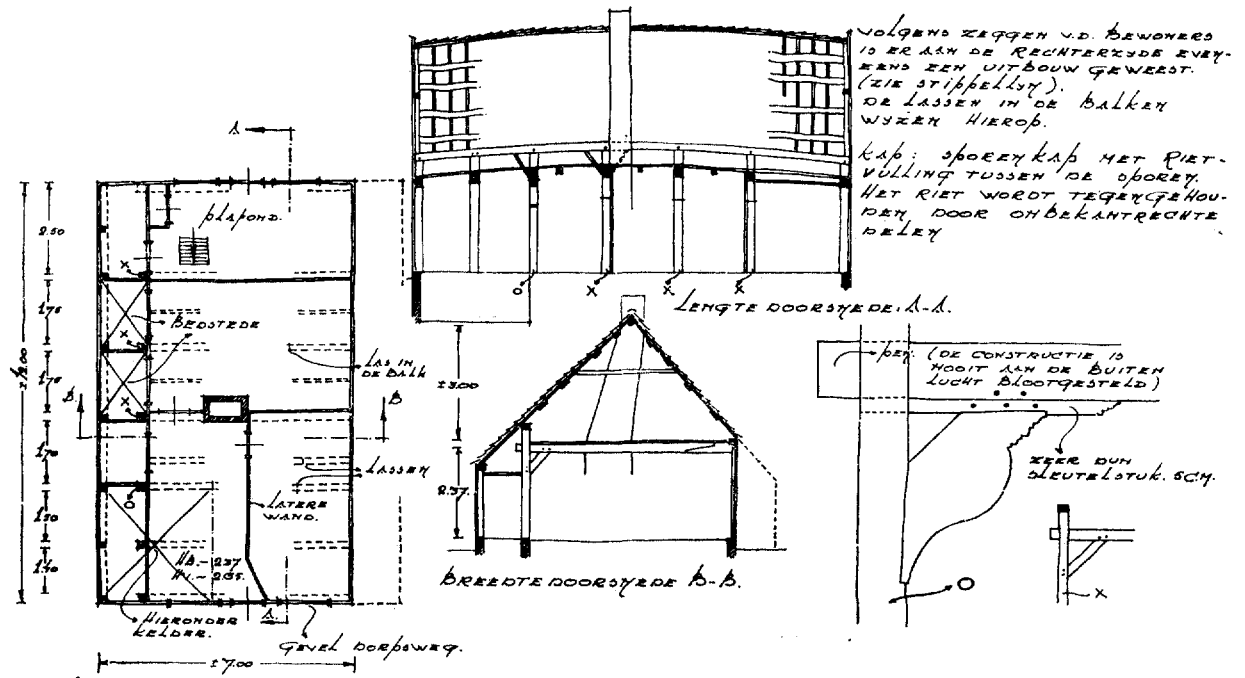

Fig. 1. Bestaande toestand Dorpsstraat 50. Opgemeten en onderzocht in 1958. Schaal 1 : 200.

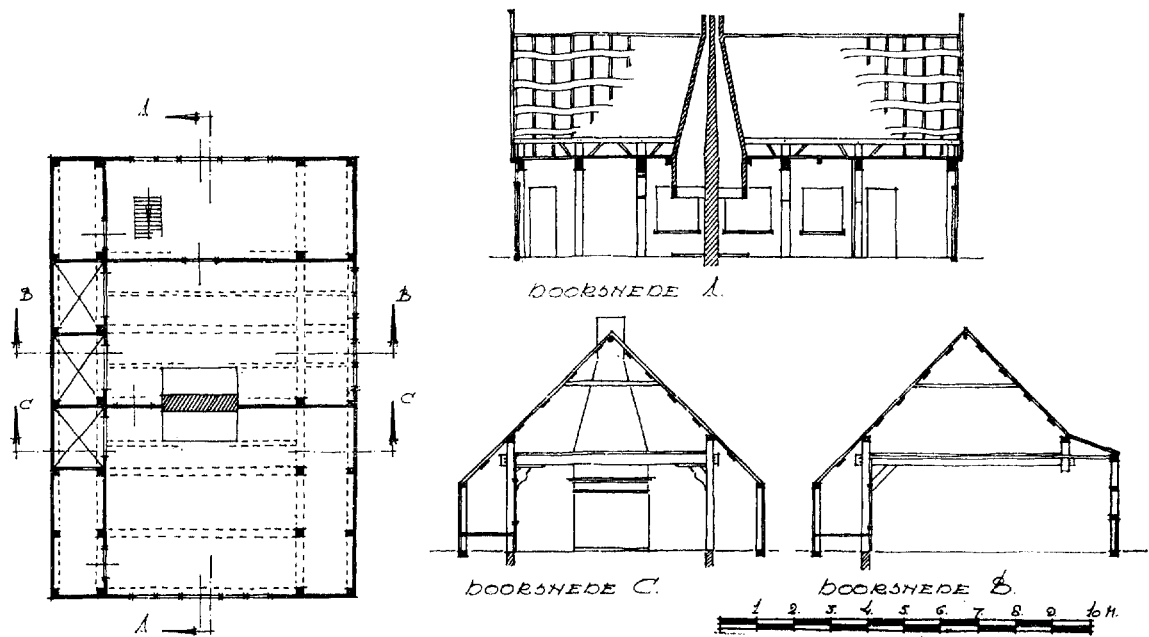

Fig. 2. Reconstructie Dorpsstraat 50 (begin 17de eeuw). Voorbeeld van het driebeukige huis. Schaal 1 : 200.

voor het eerst een duidelijk beeld van het dorp met het aantal huizen, namelijk 35. De huizen liggen aan een enkele straat, de Dorpsstraat. In 1844 geeft Van der Aa, in zijn *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden* aan dat er 30 huizen zijn met 210 inwoners, die meest in de veehouderij hun bestaan vinden. Tijdens het onderzoek telden wij 45 huizen. Dit onderzoek, door het Gemeentelijk Bureau voor de Monumentenzorg te Amsterdam ondernomen, had tot doel de ouderdom en de diverse huistypen nader te bepalen. Het grootste deel van de huizen bleek uit de vorige of uit het begin van deze eeuw te stammen. Dit kan zijn oorzaak vinden in de vele overstromingen waarvan die van 1825 wel de voornaamste was. De eenvoudige houten huizen zijn, naar ons uit de overstroming van 1916 was gebleken, weinig bestand tegen deze waterfloeden.

Bij het onderzoek kwamen slechts acht panden met oudere gegevens te voorschijn waarvan een reconstructie getekend kon worden. De oudste onderdelen — wellicht nog midden 16de eeuw — werden aangetroffen in het huis Dorpsstraat 25. De overige zeven panden dateren van de 17de en 18de eeuw. Van de 19de-eeuwse panden waren er twee nog zo gaaf bewaard gebleven, dat zij gedocumenteerd en nader omschreven konden worden.

Deze huizen bleken tot verschillende typen te behoren. Er was één huis van een driebeukige aanleg, namelijk Dorpsstraat 50, terwijl enkele huizen een tweebeukige aanleg bezaten, namelijk Dorpsstraat 18-20 en 52. De meeste huizen behoren tot een type, dat wij het eenbeukige dubbelhuis zouden willen noemen en dat wij kunnen onderverdelen in een smalle variant, waartoe de panden Dorpsstraat 2 en 39 behoren, en een brede variant waartoe de panden Dorpsstraat 25, 54 en het niet meer bestaande pand C. 28 gerekend kunnen worden.

Het driebeukige huis

Dit type, al of niet gecombineerd met een kaakberg en stal, was een van de meest voorkomende boerderijvormen in de omgeving van Amsterdam en in Waterland (afb. 2). Hoewel wij kunnen aannemen, dat er van dit type in Holysloot meer exemplaren geweest zijn, troffen wij er tijdens het onderzoek in 1958 nog slechts een aan, het huis Dorpsstraat 50. Dit huis, dat sterk verbouwd was, zal vermoedelijk uit het begin van de 17de eeuw dateren. Op de opmeting (fig. 1) zien wij echter een tweebeukig huis. Uit

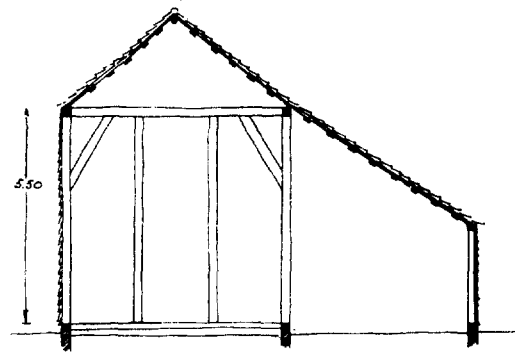
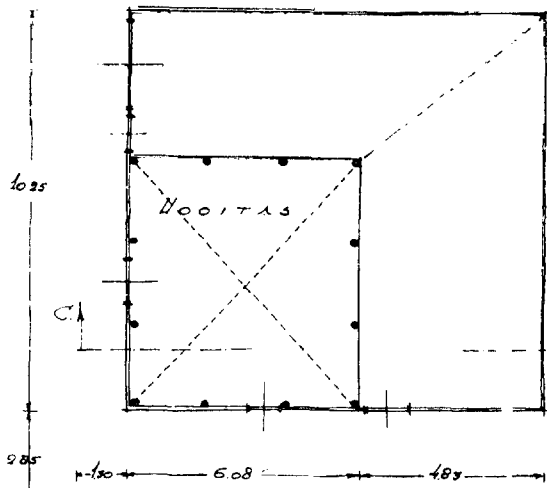
de pengaten en lassen in de balken was op te maken, dat er voorheen aan de rechterzijde een zijbeuk is geweest.

De oude bewoonster, die in het pand een kruidenierswinkeltje dreef, vertelde, dat in de jeugd jaren van haar vader de rechterzijbeuk werd verwijderd. Er waren voldoende gegevens om een reconstructie te tekenen (fig. 2).

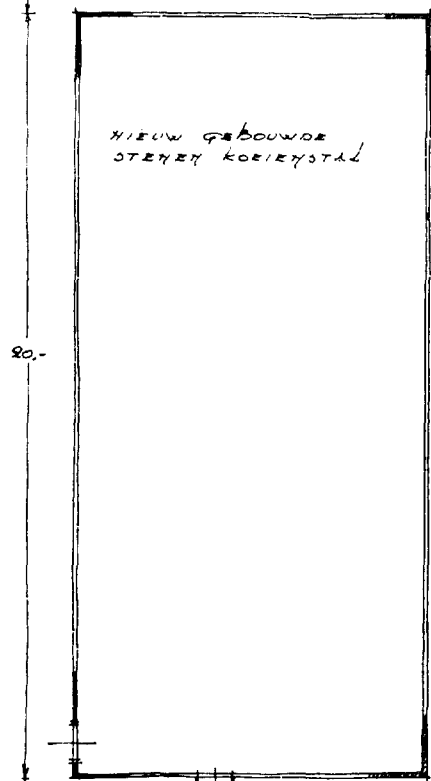
Vijf vrijstaande balkjucken delen het pand in zes vakken. Tegen het derde en vijfde juk bevindt zich een scheidingswand, zodat het pand in drie vertrekken wordt verdeeld. Vanaf de Dorpsstraat komt men in een voorhuis. In de linker zijbeuk is in het eerste en tweede vak een kamertje en in het derde vak een bedstede aangebracht. Het eerste juk is lichter van afmetingen dan de andere en heeft geen korbelen. Het tweede juk heeft fraai geprofileerde sleutelstukken en gebombeerde korbelen. In het derde vak is een tussenbalkje aangebracht, dat als raveling voor de schouw dienst deed. Het voorhuis was hier in tegenstelling tot het pand Dorpsstraat 53 te Landsmeer verwarmbaar.

De woonkamer bevindt zich in het vierde en vijfde vak. Ook hier zijn, net als in Landsmeer lichte tussenbalkjes in de balkvelden aangebracht. In de linker zijbeuk zijn de bedsteden ondergebracht. Er is verondersteld dat de rechter zijbeuk hier een hogere zoldering heeft gehad voor het plaatsen van de ramen (fig. 2 doorsnede B). De lichte tussenbalkjes geven aanleiding tot deze veronderstelling. Bij het overzien van alle tot nu toe bekende driebeukige houten huizen blijkt, dat deze manier van lichttoetreding zeer veel werd gebruikt. Of het vierde balkjuk aan de rechterzijde een stijl gehad heeft is niet met zekerheid te zeggen. In de reconstructie is deze stijl naar analogie van andere gevallen weggelaten. Het zesde vak is uitzonderlijk groot en vormt een aparte ruimte. De detaillering van het derde, vierde en vijfde balkjuk is, in tegenstelling tot die van het tweede balkjuk, zeer eenvoudig uitgevoerd met rechte korbelen en zonder sleutelstukken. Alle jukken zijn samengesteld als ankerbalkconstructie. Deze constructie, waarbij de stijlen doorlopen en de balk tussen de stijlen is aangebracht, is bij driebeukige huizen de meest gebruikelijke. Aan de bovenzijde worden de stijlen van deze jukken door een randbalk verbonden, waarin tevens een windverband van kleine schoren is aangebracht (fig. 2 doorsnede A).

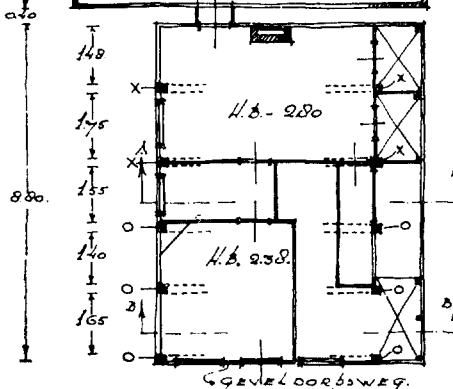
In de 19de eeuw werd het pand ingrijpend verbouwd. De rechterzijbeuk werd verwijderd zodat het huis tweebeukig werd.

DOORSNEDEN C-C

SCHETS NAAR EEN OUDE FOTO VAN DE TOESTAND VOÛR HET BOUWEN VAN DE STENEN KORIENSTAL

BREEDTEDOORSNEDEN A-A BREEDTEDOORSNEDEN B-B

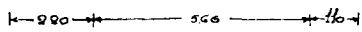
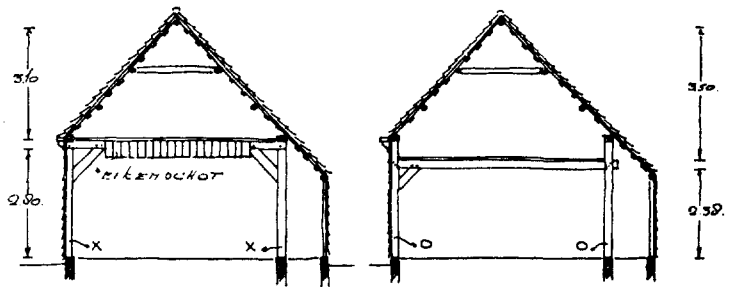
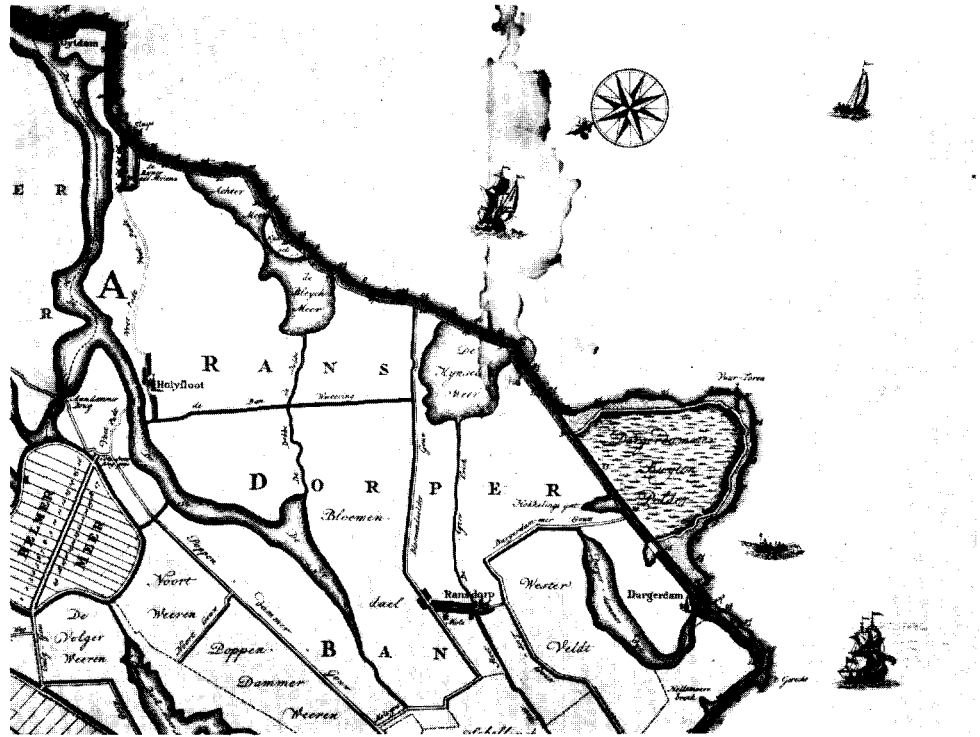
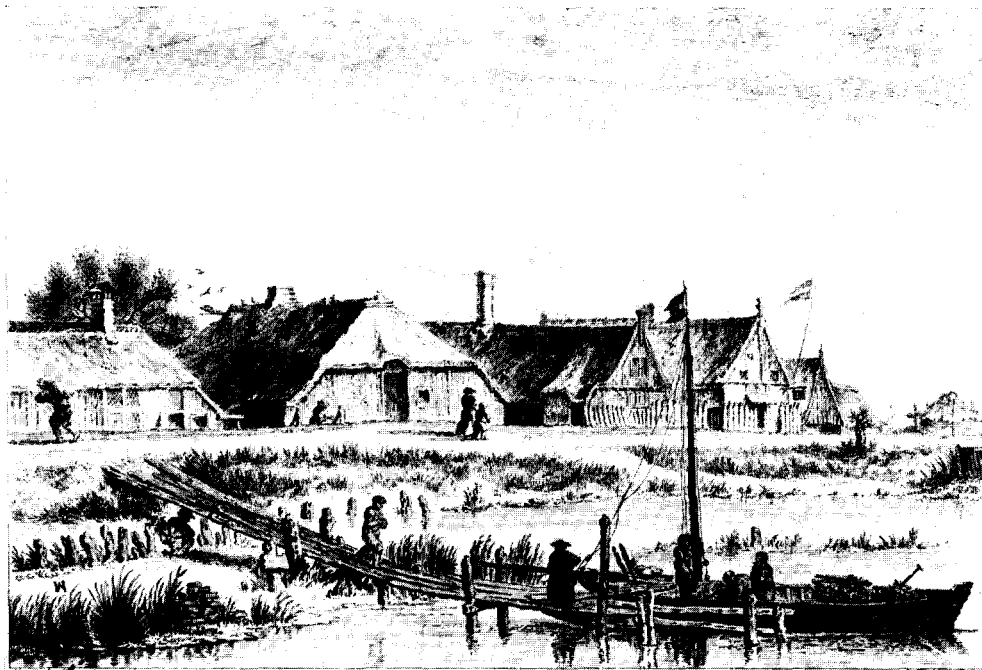

Fig. 3. Bestaande toestand Dorpsstraat 52. Opgemeten en onderzocht in 1958. Schaal 1 : 200.

DE HOUTEN HUIZEN VAN HOLYSLOOT

Afb. 1. Gedeelte uit de kaart van Waterland (1760) van Matijs en Leendert den Berger. Holysloot was over land slechts via een voetpad van af de Rijpersluis bereikbaar.
(Topografische Atlas, Gem. Archiefdienst, Amsterdam)

Afb. 2. Schellingwou in 1619. Ets van S. Fokke naar Hendrik Avercamp. Links driebeukig huis. In het midden een tweebeukig huis met zijbeuk links; blijkens het zijvenster was in de zijbeuk een kamertje ondergebracht. Rechts een eenbeukig huis.

DE HOUTEN HUIZEN VAN HOLYSLOOT

Afb. 3. Dorpsstraat 41. Bedstede voor de ouders met rechts kribje voor de baby. Vgl. fig. 16 en 17.
(Foto Zantkuyl)

Afb. 4. Dorpsstraat 41. Bedstede voor vier personen. Vgl. fig. 16 en 17.
(Foto Zantkuyl)

Afb. 5. Dorpsstraat 52. Vgl. fig. 3 en 4
(Foto Zantkuyl, 1958)

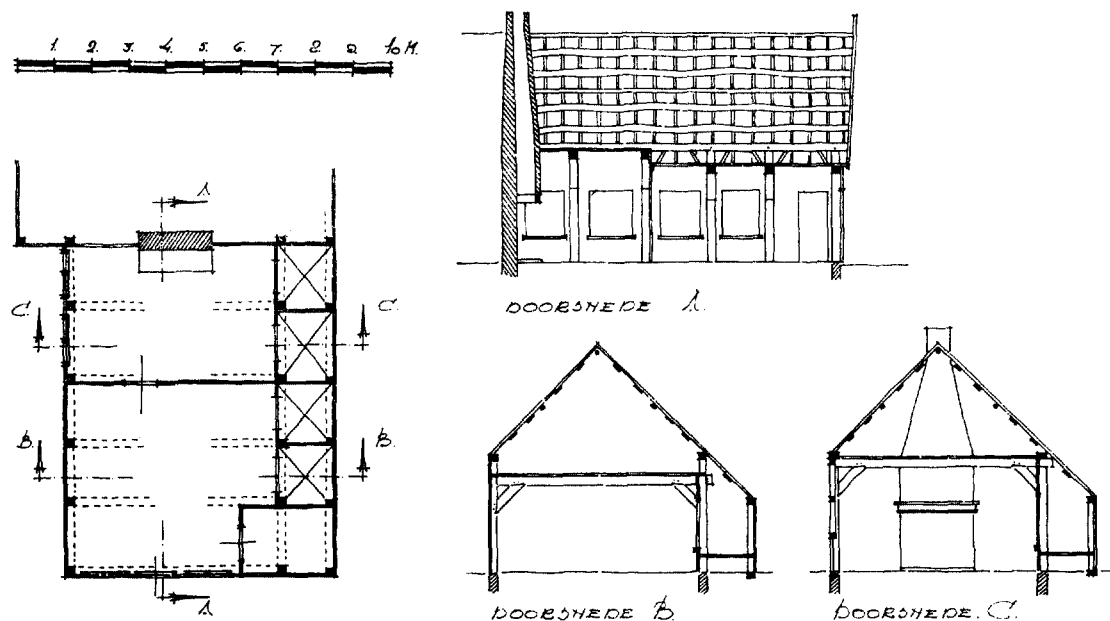

Fig. 4. Reconstructie Dorpsstraat 52 (17de eeuw). Voorbeeld van een tweebeukig huis, waarbij de zijbeuk in hoofdconstructie is opgenomen. Schaal 1 : 200.

Het tweebeukige huis

Voor de kleinere woning en boerderij bood het voordeel om een zijbeuk te laten vervallen. Aan de kant waar de zijbeuk ontbreekt, is het aanbrengen van ramen langs de gehele zijgevel mogelijk geworden, waardoor een goede verlichting van het woongedeelte gewaarborgd is. De ene overgebleven zijbeuk wordt gebruikt voor het onderbrengen van bedsteden, kasten of kleine kamertjes.

Van dit type vinden wij in Holysloot nog twee voorbeelden, namelijk de huizen Dorpsstraat 52 en 18-20. Deze voorbeelden geven elk een afzonderlijke variant te zien, te weten:

1. De zijbeuk behoort constructief geheel tot de bouw. Bij deze variant is vaak de ankerbalkconstructie toegepast (fig. 4, doorsnede B). Tot dit type behoort het huis Dorpsstraat 52.

2. De zijbeuk behoort constructief niet tot de bouw en is als zogenaamde aankapping aangebracht (fig. 6, doorsnede C). Deze aankapping kan oorspronkelijk zijn of van later datum. Tot dit type behoort het huis Dorpsstraat 18-20.

Het huis Dorpsstraat 52 (afb. 5 en fig. 3) geeft het type weer waarbij de zijbeuk in de hoofdconstructie is opgenomen. De stenen schuur achter het huis neemt de plaats in van een houten exemplaar, waarin, zoals uit een foto van het eind van de vorige eeuw bleek, ook een

afzonderlijke woning was ondergebracht.

De reconstructie van de oorspronkelijke (waarschijnlijk 17de-eeuwse) toestand van het huis is als volgt (fig. 4): Vier balkjukkan delen het huis in vijf vakken. De jukkan zijn echter niet gelijk van grootte en constructie. Het eerste en het tweede juk zijn samengesteld als ankerbalkconstructie. De ankerbalk ligt iets lager dan de bovenkant van de stijlen, die in de randbalk gekoppeld worden (fig. 4, doorsnede A en B). De door de stijl heenstekende pen van deze ankerbalk bewijst, dat de rechter zijbeuk oorspronkelijk is. Het derde en vierde balkjuk zijn anders van constructie. De balk ligt op de stijlen vlak onder de randbalk en steekt aan de rechterzijde door, waar hij uitloopt in een punt (zie fig. 4 doorsnede C). Door deze constructie kon de woonkamer hoger zijn dan het voorhuis. Bovendien konden de ramen in de linkerzijgevel eveneens hoger aangebracht worden wat een betere lichtinval mogelijk maakte. Tegen het derde balkjuk bevond zich de scheidingswand van voorhuis en woonkamer. Het bovenste gedeelte van deze wand, bestaande uit geprofileerd wagenschot was nog aanwezig. In het eerste vak van het voorhuis bevindt zich aan de rechterzijde een kamertje waaronder een kelder-tje is aangebracht. In het tweede en derde balk-

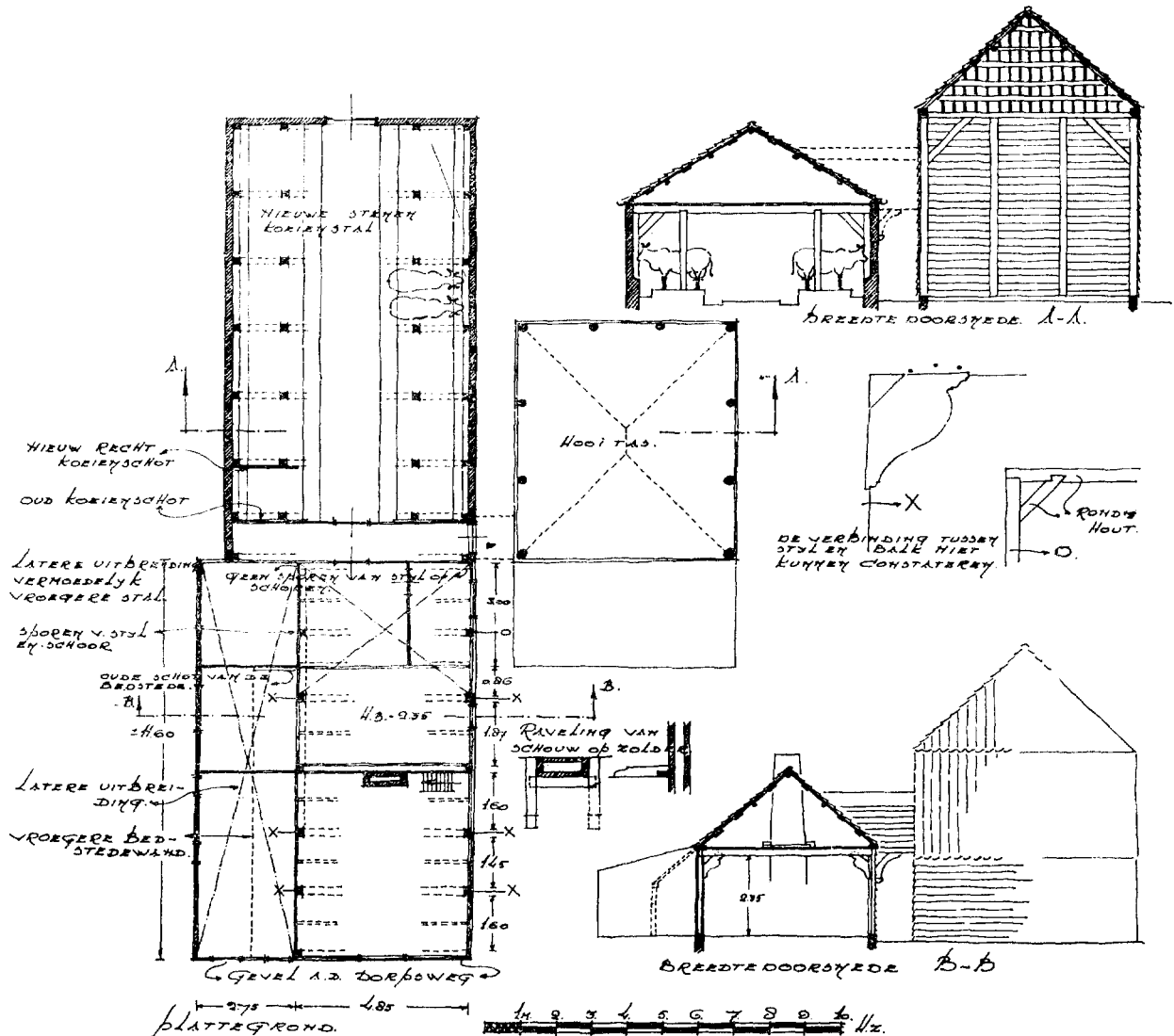

Fig. 5. Bestaande toestand Dorpsstraat 18-20. Opgemeten en onderzocht in 1958. Schaal 1 : 200.

vak zijn in de zijbeuk de bedsteden geplaatst. In de woonkamer bevond zich de schouw tegen de achterbouw. De bedsteden zijn ook hier in de zijbeuk ondergebracht.

Het huis Dorpsstraat 18-20 is ook tweebeukig van aanleg. De zijbeuk maakt hier echter geen constructief deel uit van het geheel, doch is als aankapping aangebracht. Deze wijze van uitvoering maakt het niet mogelijk te constateren, of de zijbeuk al dan niet tot de oorspronkelijke bouw behoort.

Het huis is een onderdeel van een boerderij-

complex met veestal en kaakberg compleet met transportgang van deze kaakberg naar de zolder boven de veestal (fig. 5). Deze transportgang en kaakberg zijn waarschijnlijk van na de overstroming van 1825, daar zij op de eerste kadastrale kaart niet voorkomen. Wel kon worden vastgesteld dat de stal, die thans in steen is vernieuwd, oorspronkelijk tenminste in een tweebeukige aanleg was uitgevoerd. Doordat een deel van de oorspronkelijke stal bij de woning is getrokken bleef de originele aanleg op dit punt namelijk gespaard.

De reconstructie wordt nu als volgt (fig. 6): Vier balkjucken delen het huis in vijf vakken. De jukken hebben de gewone constructie, de balk ligt op de stijlen, terwijl de gebombeerde korbelen zonder sleutelstuk aan de balk bevestigd zijn. De vakken worden onderverdeeld door lichte tussenbalkjes, die met ijzeren beugels aan de randbalk zijn opgehangen. Tegen het derde balkjuk is de scheidingswand geplaatst.

Het voorhuis, drie vakken diep, heeft in het eerste vak een kamertje dat grotendeels in de zijbeuk is ondergebracht. In het tweede en derde vak bevinden zich in de zijbeuk de bedsteden. Het voorhuis had een stookplaats, gecombineerd met de schouw van de woonkamer. De woonkamer is slechts anderhalf vak diep. In de zijbeuk is ook hier een bedstede ondergebracht, waarschijnlijk gecombineerd met een kast. Tegen het lichte balkje in het vak tussen het vierde en vijfde balkjuk was de scheidingswand met de stal aangebracht. De jukken van de stal zijn afwijkend van constructie. De stijlen, balken en korbelen bestaan uit bekantrecht rondhout. De stijl is twee centimeter in de balk ingelaten. De lengte van de stal is niet met zekerheid te bepalen. De mogelijkheid dat het stalgedeelte van oorsprong een driebeukige aanleg heeft gehad moet opengehouden worden. Slechts een onderzoek in de grond zou de nodige gegevens kunnen verschaffen.

De constructieve details wijzen er naar dat het huis te plaatsen is omstreeks het midden van de 17de eeuw.

Het eenbeukige dubbelhuis

De benaming van dit type is met opzet zo gekozen om de verwantschap van deze huizen met de twee- en driebeukige huizen uit te drukken en om tevens de indeling, die bestaat uit twee gelijke, gespiegelde, ruimten aan te duiden. Voor zover wij tot nu toe konden constateren ging dit niet gepaard met een dubbele bewoning. Vooral de verwantschap met het tweebeukige huis is opvallend. De zijbeuk, waarin de bedsteden, kasten en meestal ook een klein vertrekje zijn opgenomen, is bij het eenbeukige huis geheel in het bouwlichaam ondergebracht en bevindt zich dus binnen de stijlen van het juk. Er ontstaat hierdoor een eenvoudig bouwsel, dat echter het nadeel heeft dat de woonkamers zeer smal worden, omdat de balkjucken wat maat betreft gelijk gebleven zijn (fig. 8, doorsnede B). Om dit bezwaar te ondervangen heeft men naast dit smalle eenbeukige huis een breder type ontwikkeld, waarvan de balkjucken breder zijn dan bij de twee- en driebeukige huizen het geval is (fig. 11, doorsnede A). Wij kunnen het eenbeukige type dus onderscheiden in een smalle en in een brede variant. Van deze eenbeukige huizen

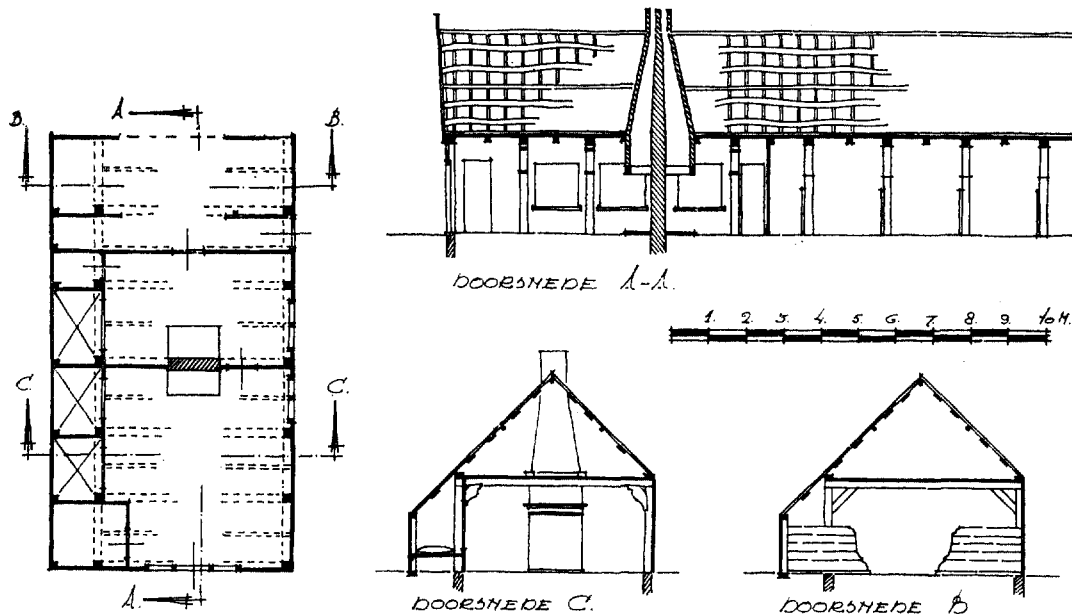

Fig. 6. Reconstructie Dorpsstraat 18-20 (midden 17de eeuw). Voorbeeld van het tweebeukige huis, waarvan de zijbeuk als aankapping is aangebracht. Schaal 1 : 200.

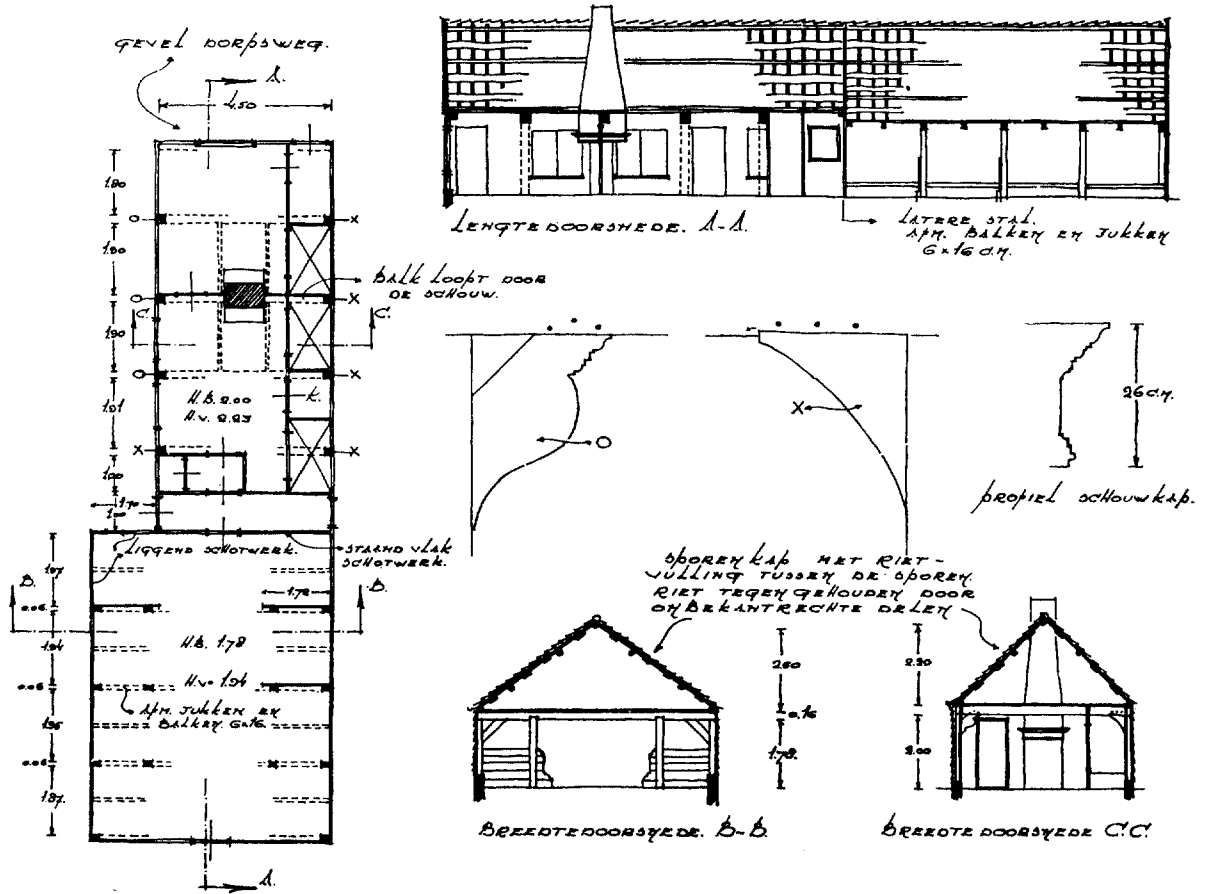

Fig. 7. Bestaande toestand Dorpsstraat 2. Opgemeten en onderzocht in 1958. Schaal 1 : 200.

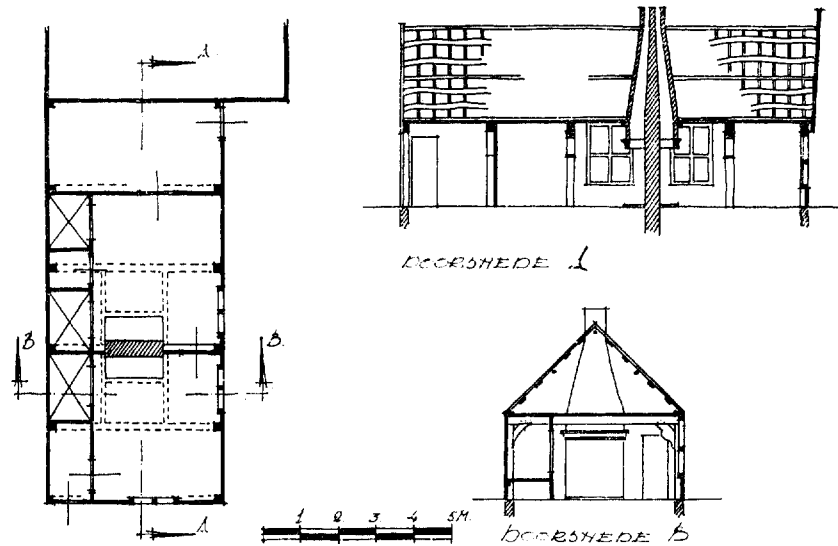

Fig. 8. Reconstructie Dorpsstraat 2 (midden 17de eeuw). Voorbeeld van het smalle eenbeukige dubbele huis. Schaal 1 : 200.

vinden wij in Holysloot nog vijf voorbeelden uit de 17de en 18de eeuw.

Het huis Dorpsstraat 2 behoort tot het smalle type en heeft zijn oorspronkelijke vorm uit het midden van de 17de eeuw nog bijna geheel behouden (fig. 7).

De reconstructie is als volgt (fig. 8): Vier balkjukken delen het pand in vijf vakken. Tegen het tweede en vierde juk zijn scheidingswanden geplaatst. Vanaf de Dorpsstraat komt men door een portaaltje in de woonkamer. Op 1.20 m uit de linkerzijgevel is een schotwerk geplaatst waarachter zich de bedsteden, de kast en het portaaltje bevinden. De stookplaats is gekoppeld aan die van de tweede woonkamer. De jukken in deze woonkamer zijn gelijk van detail en constructie. De korbelen die zich achter de bedstedewand bevinden en niet zichtbaar zijn vanuit de kamers, hebben een eenvoudige, iets uitgeholde vorm (fig. 7). De korbelen tegen de rechterzijde, die wel zichtbaar zijn in de woonkamers, zijn rijker geprofileerd en gebombeerde. Tegen het vierde juk is een wand geplaatst. Dit juk heeft in tegenstelling tot de andere aan beide zijden de eenvoudige korbelen, daar dit juk vanuit de woonkamer niet in zijn geheel zichtbaar is. De ruimte achter deze wand, die tussen het huis en de stal ligt zal voor verschillende doeleinden dienst gedaan hebben.

Het huis Dorpsstraat 39 behoort eveneens tot de smalle variant en zal vermoedelijk van het begin van de 18de eeuw dateren.

De reconstructie van het huis is als volgt (fig. 9): De bedstedewand is hier tegen de gesloten linkerwand geplaatst. De vier balkjukken, die aan weerszijden eenvoudige, iets uitgeholde korbelen bezitten, delen het pand in vijf balkvakken. Tegen het eerste en derde balkjuk zijn scheidingswanden aangebracht. Vanuit een smal voorhuis, waarin een bedstede is geplaatst, komen wij in de eerste woonkamer met aan de linkerzijde twee bedsteden. De stookplaats bevindt zich in het midden van het huis. De tweede woonkamer is ook hier gelijk aan de eerste; slechts de bevestiging van de rookkappen van de schouwen is verschillend.

Het huis Dorpsstraat 25 (fig. 10) kan gerekend worden tot het brede eenbeukige type en kan wellicht nog uit de laatste helft van de 16de eeuw dateren.

De reconstructie is als volgt (fig. 11): Drie balkjukken delen het pand in vier vakken. De stookplaatsen zijn ook hier gekoppeld en bevinden zich in de middenas van de woonkamers.

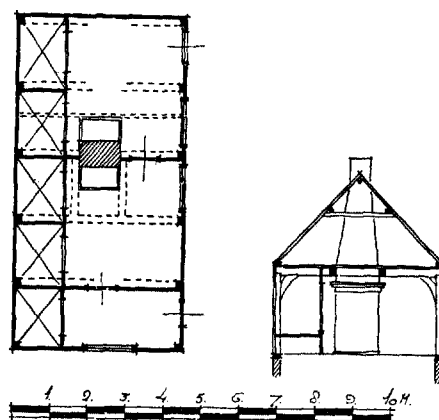

Fig. 9. Reconstructie Dorpsstraat 39 (begin 18de eeuw). Voorbeeld van het smalle eenbeukige dubbele huis. Schaal 1 : 200.

Tegen het tweede juk is de scheidingswand geplaatst. Dit juk heeft geen sleutelstukken en slechts eenvoudige rechte korbelen. Bij het eerste en derde juk vinden wij wel sleutelstukken en bovendien iets uitgeholde korbelen. De profilering van de sleutelstukken is echter verschillend. Het eerste juk heeft een ojievormige profilering, terwijl het derde juk voorzien is van het traditionele gotische peerkraalprofiel met uitschulping en roosje. De combinatie van deze twee typen sleutelstukken doet, bij vergelijking met de stadshuizen van Amsterdam, vermoeden, dat wij dit pand kunnen dateren in het derde kwart van de 16de eeuw.

Het huis Dorpsstraat 54 (fig. 12) kan eveneens tot het brede eenbeukige dubbelhuistype gerekend worden.

De reconstructie is als volgt (fig. 13): Twee jukken delen het pand in drie vakken. Tegen het eerste balkjuk is de scheidingswand geplaatst. De woonkamers zijn hierdoor niet gelijk van afmeting. De bedstedewand bevindt zich aan de rechterzijde. De overblijvende breedte van de woonkamers is gelijk aan die van de twee- en driebeukige huizen. De jukken zijn zonder korbelen uitgevoerd. De stijlen zijn met een schuine borst in de balken gekeept. De constructie van deze jukken doet vermoeden dat dit pand uit het laatste kwart van de 18de eeuw dateert. De kadastrale kaart geeft een verbreding van de stal naar de linkerzijde te zien. De huidige stal heeft echter een aankapping aan de rechtergevel. De datering, die gevonden is op een deel van deze aankapping en het jaartal 1851 aangeeft, kan dus slaan op de in dat jaar aangebrachte zijbeuk, hoe-

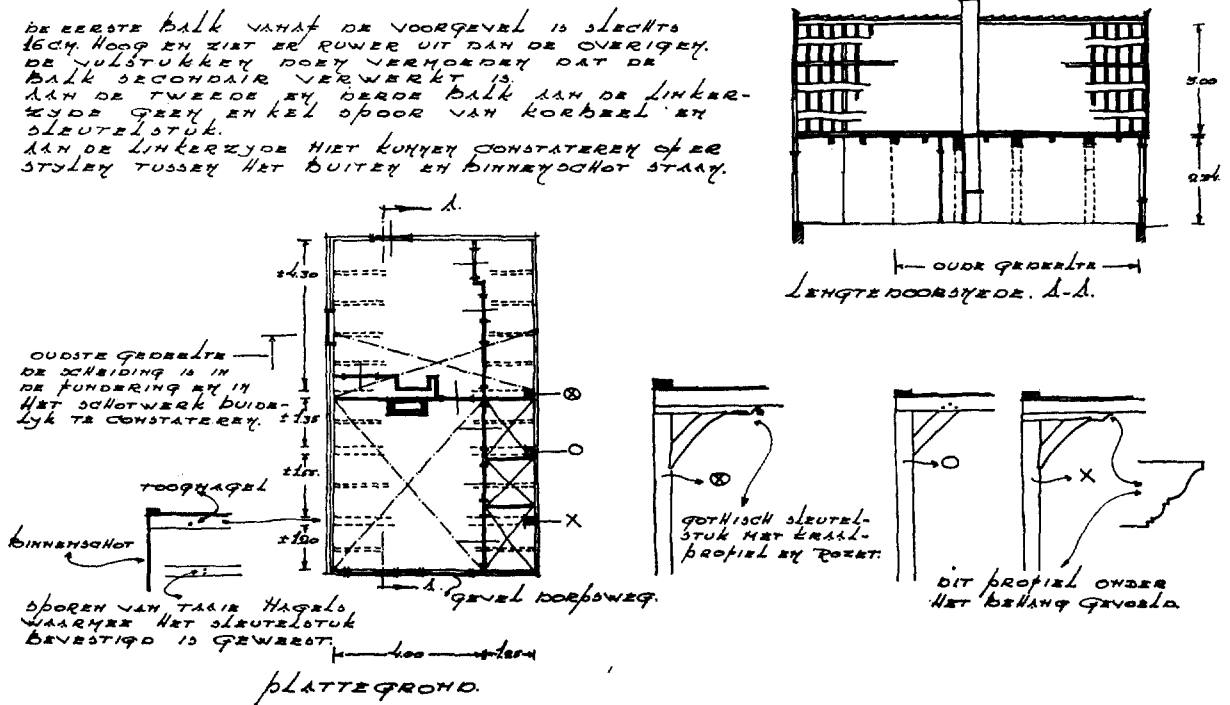

Fig. 10. Bestaande toestand Dorpsstraat 25. Opgemeten en onderzocht in 1958. Schaal 1 : 200.

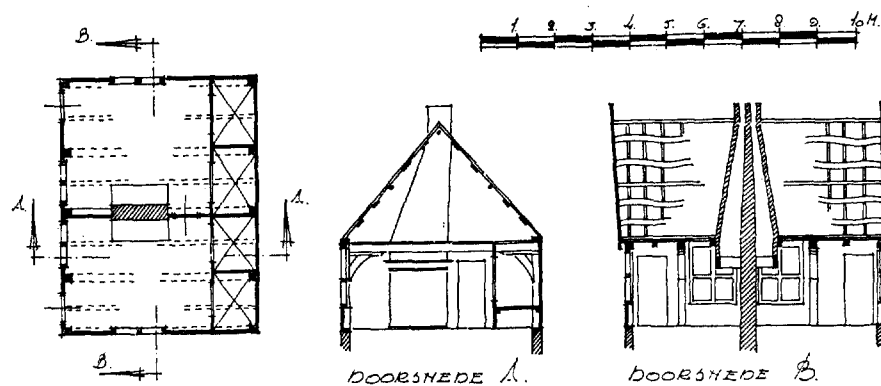

Fig. 11. Reconstructie Dorpsstraat 25 (3de kwart 16de eeuw). Voorbeeld van het brede eenbeukige dubbele huis. Schaal 1 : 200.

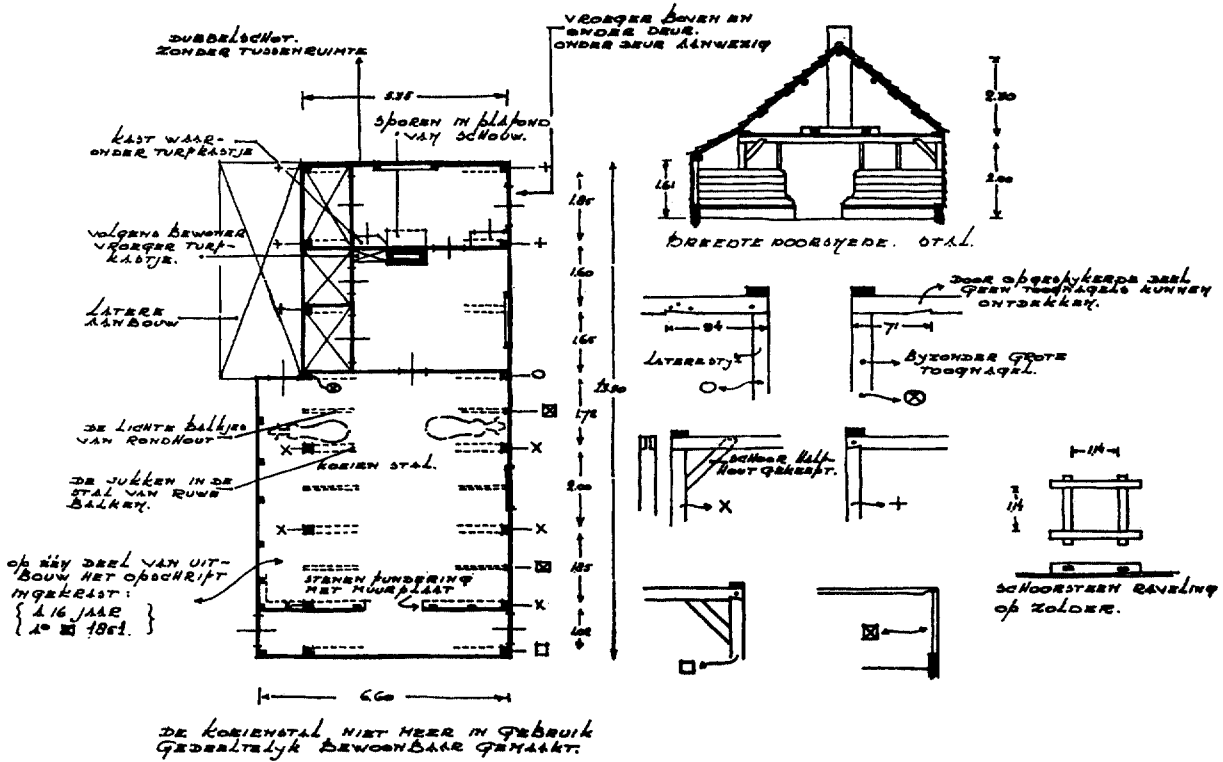

Fig. 12. Bestaande toestand Dorpsstraat 54. Opgemeten en onderzocht in 1958. Schaal 1 : 200.

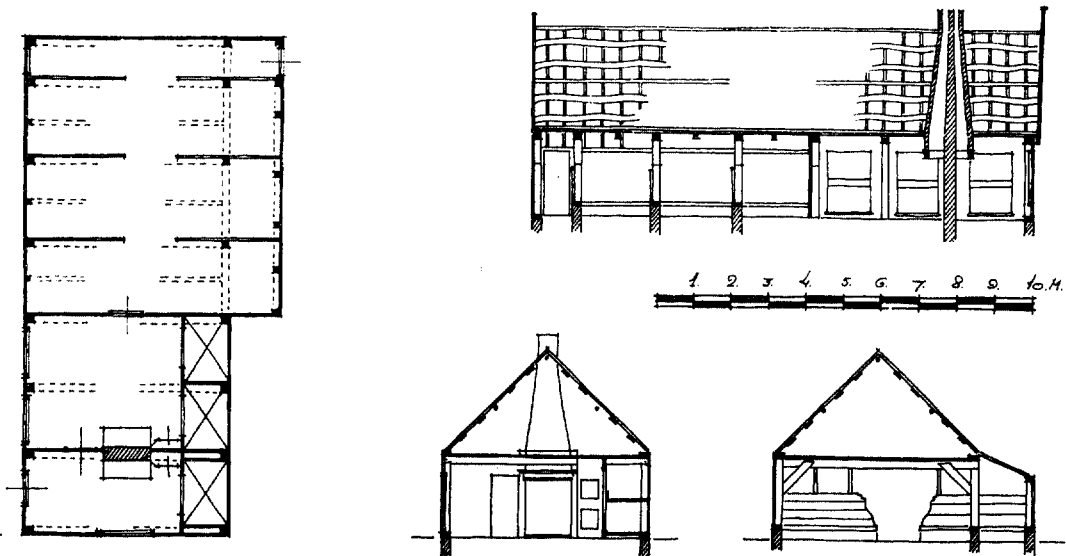

Fig. 13. Reconstructie Dorpsstraat 54 (4de kwart 18de eeuw). Voorbeeld van het brede eenbeukige dubbele huis. Schaal 1 : 200.

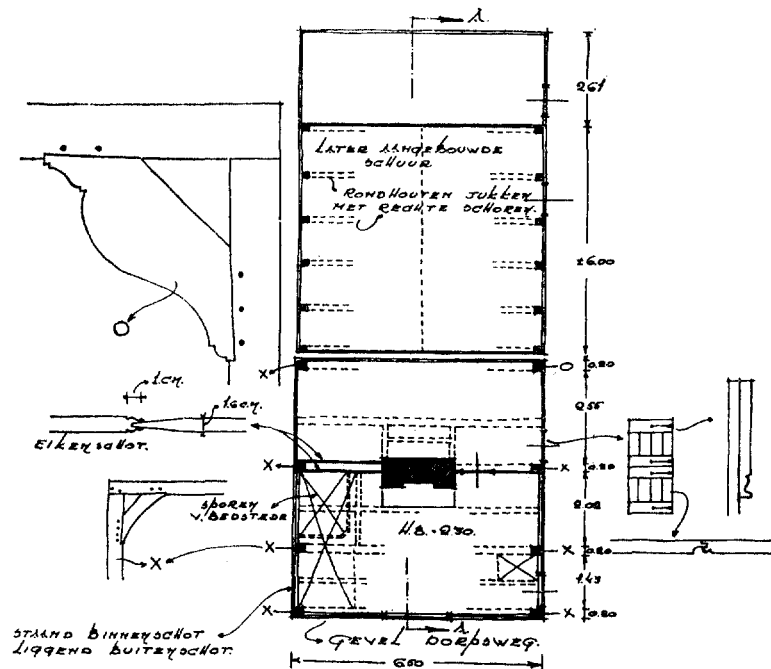
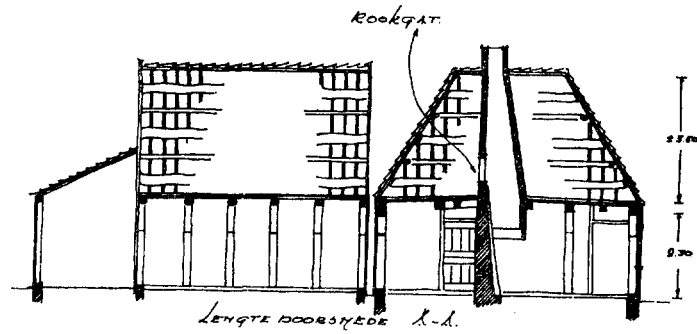

Fig. 14. Bestaande toestand Dorpsstraat C 28 (heeft bestaan tussen de huidige nrs. 29 en 31). Opgemeten en onderzocht in 1958. Schaal 1 : 200. — Sporenkap met rietvulling tussen de sporen. Riet tegengehouden door onbekantrechte delen. Later aangebouwde schuur: eenvoudige rondhouten jukken met rechte schoren. Stookgelegenheid thans alleen vanuit het bewoonbare gedeelte te gebruiken. Aan deze zijde bezet met blauwe tegels met aan de zijkanten diertableaus (paars). De andere zijde had blauwe tegels.

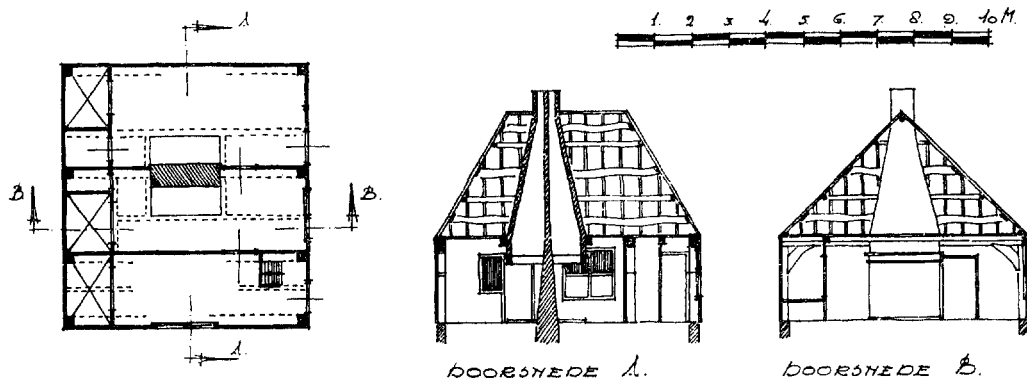

Fig. 15. Reconstructie Dorpsstraat C 28 (midden 17de eeuw). Voorbeeld van het brede eenbeukige dubbele huis. Schaal 1 : 200.

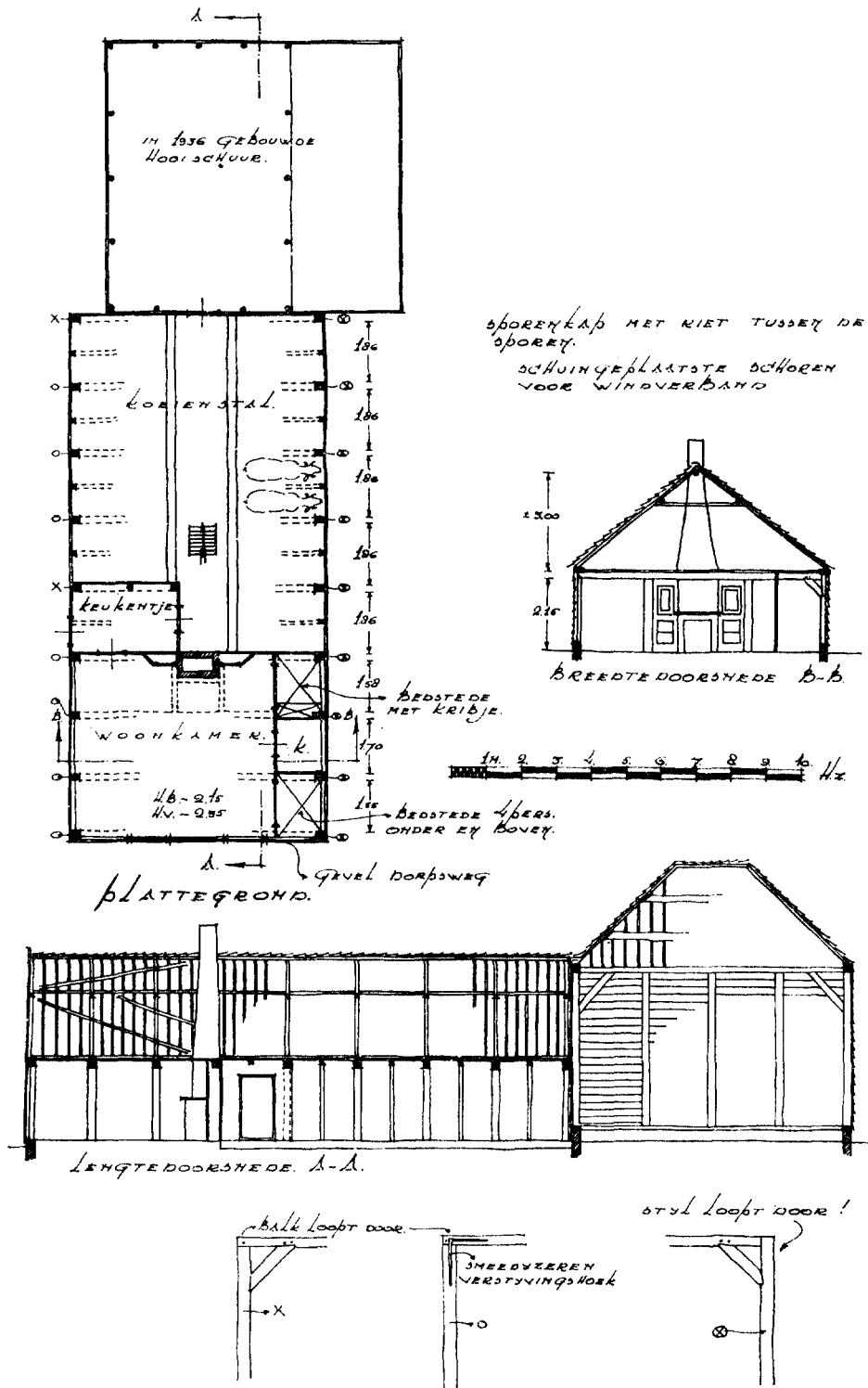

Fig. 16. Bestaande toestand Dorpsstraat 41. Opgemeten en onderzocht in 1958. Schaal 1 : 200.

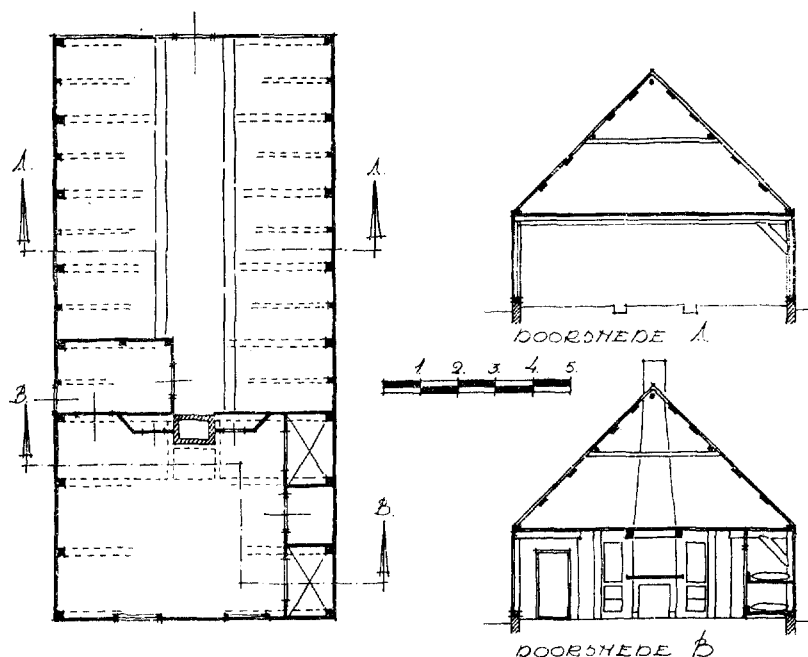

Fig. 17. Reconstructie Dorpsstraat 41 (na 1830). Behoort tot het brede eenbeukige huistype. Schaal 1 : 200.

wel de mogelijkheid niet uitgesloten is dat de hele stal in dat jaar vernieuwd werd. De constructie van de jukken in deze stal biedt geen enkele preciese dateringsmogelijkheid. De detaillering van het koeienschot wijst echter wel naar het midden van de 19de eeuw.

Het huis Dorpsstraat C28 (fig. 14) werd kort na het onderzoek geheel gesloopt. Het pand kan daarom alleen aangeduid worden met de oude nummering die het tijdens de opmeting in 1958 bezat. In de huidige nummering ingepast heeft het gelegen tussen de nummers 29 en 31.

Hoewel het toen al in een zeer slechte toestand verkeerde, waren alle gegevens nog aanwezig die tot een reconstructie konden leiden (fig. 15). Ook dit pand vertoonde het brede eenbeukige dubbele huistype. De breedte van de jukken was hier uitzonderlijk groot, bijna 7 m. Aangezien de woonkamers slechts een vak diep waren, heeft men ze zeer breed gemaakt. Het ondiepe huis had twee jukken, elk voorzien van een scheidingwand. Tegen de linkerzijde was de bedstedewand aangebracht. Aan de zijde van de Dorpsstraat was een smal voorhuis, waarin zich een bedstede bevond. Naast de ingang was het trapje naar de zolder aangebracht. Het eerste vak werd door een licht tussenbalkje ingedeeld. Vanuit het voorhuis kwam men in de eerste woon-

kamer. De stookplaats bevond zich in de midden-as van het pand. De scheidingwand met de tweede woonkamer bestond geheel uit geprofileerd wagenschot. De jukken hadden eenvoudige iets uitgeholde korbelen met uitzondering van het strijkjuk tegen de achtergevel, dat aan de rechterzijde een gebombeerd korbeel had. Aan de linkerzijde bezat dit spant een korbeel van een iets uitgeholde vorm die door de bedstedewand niet zichtbaar was. Het huis dateerde waarschijnlijk uit het midden van de 17de eeuw.

Het huis Dorpsstraat 27 bevat onderdelen uit de 17de eeuw. De gegevens zijn echter te gering om tot een volledige reconstructie te komen. Het pand behoort tot het eenbeukige type. De jukken hebben aan de linkerzijde het gebombeerde korbeel. De latere verbouwing heeft het echter onmogelijk gemaakt de oorspronkelijke toestand vast te stellen.

Twee huizen van 1830

Van de huizen, die blijkens de kadastrale kaart na 1830 tot stand zijn gekomen, zijn twee panden, namelijk Dorpsstraat 41 en 57, de moeite waard om nader beschreven te worden.

Het huis Dorpsstraat 41 (fig. 16 en 17) kan gerekend worden tot de brede eenbeukige huizen. De jukken zijn hier wel uitzonderlijk breed, na-

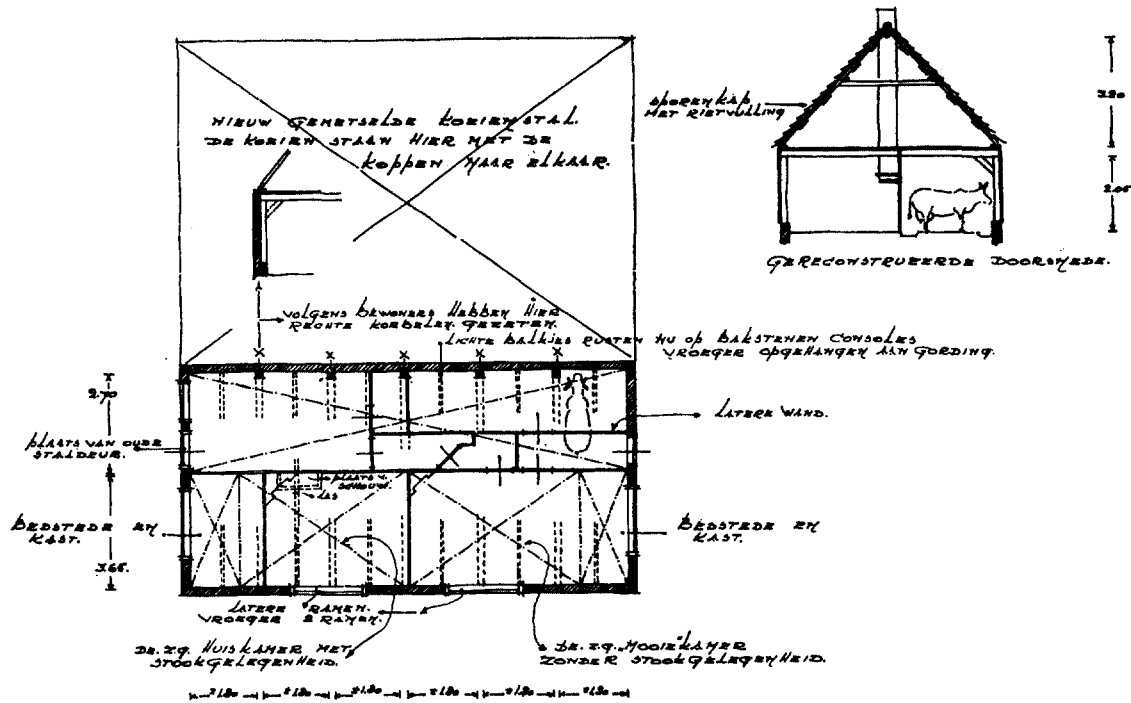

Fig. 18. Bestaande toestand Dorpsstraat 57. Opgemeten en onderzocht in 1958. Schaal 1 : 200. — De wanden, thans van baksteen, waren blijkens een oude foto vroeger van hout. Indeling grotendeels aangegeven volgens mededelingen van de bewoners. De oorspronkelijke schouw was alleen vanuit de huiskamer te gebruiken.

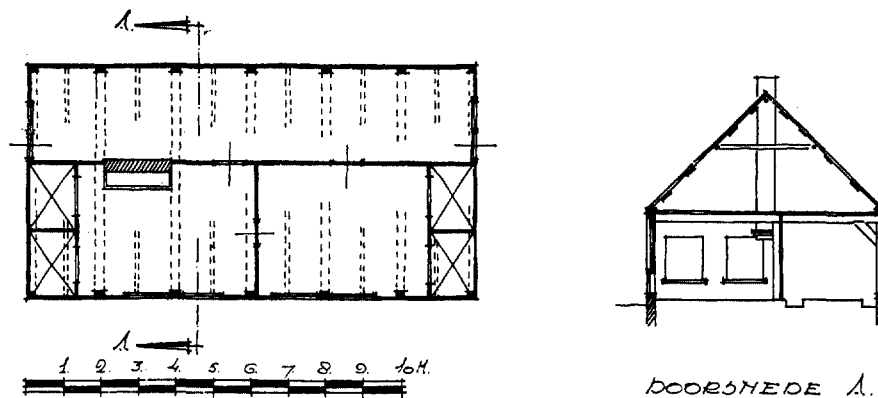

Fig. 19. Reconstructie Dorpsstraat 57 (na 1830). Schaal 1 : 200.

melijk 7.5 m. Het huis verkeerde in 1958 nog geheel in zijn oorspronkelijke toestand. De deur bevindt zich in de zijgevel. Vanuit het portaal tje komt men in de stal en in de woonkamer. Twee jukken delen de woonkamer in drie vakken. Deze zeer brede jukken hebben een geheel afwijkende constructie. Aan de linkerzijde, dus zichtbaar vanuit de woonkamer, zijn de korbelen weggelaten. De balk ligt op de stijl, terwijl een smeedijzeren hoek voor de nodige verstijving zorgt. Aan de rechterzijde, achter de bedstedewand, dus niet zichtbaar vanuit de woonkamer, zijn rechte korbelen toegepast, terwijl hier de balk in de stijl loopt.

De stookplaats bevindt zich in het midden van het huis, tegen de stal aan. Tegen de rechterzijde zijn twee bedsteden met een kast aangebracht. De eerste bedstede was ingericht voor vier personen (afb. 4), terwijl de tweede bedstede voorzien was van een kribje voor de baby (afb. 3).

De jukken in de stal hebben de zelfde constructie als die in het woongedeelte, met uitzondering van het vierde juk (het middenjuk), dat aan beide zijden korbelen had.

Het huis Dorpsstraat 57 (fig. 18) bevond zich tijdens het onderzoek niet meer in de oorspronkelijke toestand. Door de aanwijzingen van de bewoners kon de reconstructie getekend worden (fig. 19): Het huis, dat hier in tegenstelling tot de andere voorbeelden geen houten wanden heeft en met zijn lange gevel aan de zijde van de Dorpsstraat ligt, kan gerekend worden tot het eenbeukige type. Een middenwand deelt het pand in een stal en in een woongedeelte. Het stalgedeelte, aan de achterzijde gelegen, biedt slechts plaats voor één rij koeien. De twee gelijke woonkamers zijn alleen door de stal bereikbaar. Alleen in de linker woonkamer bevond zich een stookplaats. De bedsteden waren tegen de kopwanden aangebracht. De jukken hebben alleen in het stalgedeelte rechte korbelen. In het woongedeelte was de verbinding tussen stijl en balk door smeedijzeren hoeken bewerkstelligd.

Bij een latere verbouwing is er een nieuwe stal achter het huis gebouwd en werd het oorspronke-

lijke pand geheel voor bewoning geschikt gemaakt. De kaakberg die zich rechts van het huis bevond is verbouwd tot een hooitas met wagenloods.

De relatie tussen het drie-, twee- en eenbeukige huistype

Het algemene beeld van Holysloot is altijd bepaald door de ene Dorpsstraat, waaraan betrekkelijk kleine boerderijen gelegen waren. Daardoor zal het driebeukige huis in Holysloot relatief weinig voorgekomen zijn. Het zijn in hoofdzaak de twee- en eenbeukige huizen die hier het huistype bepaald hebben.

Zoals wij gezien hebben vertonen het twee- en eenbeukige huis in vele details verwantschap met het driebeukige huis, zodat wij mogen aannemen, dat zij uit het driebeukige huis ontwikkeld zijn. Zij komen in het Waterland tegelijkertijd en willekeurig naast elkaar voor. Een aardige illustratie hiervan is de tekening uit 1619 van Schellingwou (afb. 2) waar de drie typen broederlijk naast elkaar staan.

Voor het gehele Waterland is het driebeukige huis als oertype te beschouwen. In de grotere plaatsen zoals Broek in Waterland kwamen de driebeukige huizen meer voor en prachtige voorbeelden ervan bleven bewaard. In de kleinere dorpen zal het gereduceerde type — het twee- en het eenbeukige huis —, dat als afleiding van het driebeukige huis gezien kan worden, het meest toegepast zijn geweest.

In het Waterland zal de plaats van de kaakberg ten opzichte van het woonhuis en de stal nog nader onderzocht moeten worden. Bij het huis Dorpsstraat 53 te Landsmeer is deze kaakberg met aankapping achter tegen het driebeukige huis geplaatst. In Broek in Waterland vinden wij deze situering eveneens, met dit verschil echter dat hier de kaakberg met aankapping van de oorsprong af geheel in de bewoning is opgenomen. Het is niet uitgesloten dat zich uit deze groepering de, in Noord Holland zo bekende, stolphoeve heeft ontwikkeld.

SUMMARY

THE WOODEN HOUSES OF HOLYSLOOT

BY

BY H. J. ZANTKUYL

Because the region was so inaccessible in earlier centuries, older styles of building persisted in the Waterland area north of Amsterdam longer than elsewhere. This holds to an extreme degree for the village of Holysloot, which because of its isolated location was chosen for an investigation of older types of houses. Of the 45 houses in the village, one (at Dorpsstraat 25) was found to still possess parts from the middle of the sixteenth century, seven houses had been built in the seventeenth or eighteenth century, and the others in the nineteenth or the beginning of the twentieth century. Two of the nineteenth-century

houses (Dorpsstraat 41 and 57) could be documented and described in detail.

One of the houses (Dorpsstraat 50) had originally been three-aisled; a few others are two-aisled (Dorpsstraat 18-20 and 52); the remainder are unaisled double houses.

The three-aisled type of house, which may have been derived from the long three-aisled houses of the beginning of the era, is the prototype for the whole of the Waterland region. Both the two-aisled house and the unaisled double house must be regarded as reductions of the three-aisled type.

BOEKBESPREKING

Dr. C. A. van Swigchem, Abraham van der Hart 1747-1820, Amsterdam, Scheltema en Holkema, 1965, xii + 362 pp. + 162 ill.

As the pages of this journal testify, documents of importance for the study of Dutch architecture still frequently come to light in the archives of the Netherlands, though these have been plundered for information for many decades. Even so the completeness and wide scope of Dr. van Swigchem's monograph on Abraham van der Hart, which is largely based on material from such sources, are surprising. Comprehensive art-historical research of this kind, which is time-consuming and requires much patience, is too seldom undertaken, yet it may prove most rewarding, as this outstanding and very readable study shows. An architect prominent on the Dutch scene for more than forty eventful years has been rescued from oblivion. He has moreover been set, not against the customary back-cloth of an introductory historical chapter, but in the matrix of the culture and civic circumstances which formed him and determined the nature of his production. One design after another has been unearthed and, with the works that were already known, is illustrated and discussed in detail. A picture representing his career in full relief has been substituted for shadowy and seemingly inconsistent fragments. We meet Van der Hart not only as the author of exquisitely-decorated houses, of public buildings of many kinds, and of monuments and festive decorations, but also as the City Architect of Amsterdam, a member of the

city's Academy of Drawing and, later of the Royal Institute.

Abraham van der Hart, born in Amsterdam in the mid-eighteenth century, was appointed City Architect there in 1777 at the age of only thirty. He remained in office till his death in 1820, loyally designing and caring for the upkeep of the city's buildings, "alle gebouwen der stad, voor zover deselve behoren onder de Architectura Civilis", while the political and economic scene changed round him. He was gifted, practical, industrious, and good organiser. Like his great predecessor Hendrik de Keyser he was also a modest man who could get on well both with his superiors and those under him.

The golden age of Van der Hart's official career came at the beginning. Today it is hard to believe that, on his appointment, no limit at all was set to the expenditure of the city works except that it must be "reasonably necessary". In 1787 the city works had about 500 employees. From then onwards drastic economies were made: by 1798 their number had been reduced to 220 and it remained at that figure until Van der Hart's death. Expenditure was reduced until many of the city's buildings fell into ruin. When Louis Napoleon left Amsterdam the city gates were so neglected that they could not be closed behind him. The loss of many architectural monuments resulted from economies made at this time.

The political changes of his day affected Van der Hart's production profoundly, determining

the nature of his principal commissions and the fate of his designs. Under the patrician regime of his first years of office the city's amenities were well cared for. Charitable institutions, among them his monumental and internationally famous Nieuwe Werkhuis, took precedence, while the cultural buildings with which he was concerned were more modest in scale. Under the Batavian Republic Van der Hart adapted existing buildings to new purposes as a "general post" of governmental departments took place, devised the umbrella-like and hatted Tree of Freedom which sprouted on the Dam, and designed decorations for popular festivities. Under Louis Napoleon his work became subject to the wishes of the king's representatives. The impoverished city was to be made worthy of the sovereign even to the form of its lamp-posts and letter-boxes. Grandiose royal foundations were proposed but progressed no further, at most, than the drawing-board. Van der Hart's decorations were now of a different kind. He was faced with devising a setting for Napoleon's reception in the Besjes-huis and other such unthinkable problems. Under the Empire the city's amenities were planned again, this time with the intervention of Paris. The present Oranje-Nassaukazerne, often ascribed to Van der Hart, proves to be a monument to such French intervention. On the advent of King William I the spate of unexecuted projects abated but the adaptation of buildings went on: drawings for the transformation of the former Arsenal on the Singel into a hall for festivities and of the Trippenhuis into a Museum and Royal Institute are among those dating from this time.

In spite of his many official activities Van der Hart found time for a few private commissions, among them those for the houses of Deutz, Hodson and Barnaart, whose Robert Adam-like and Empire interiors deserve to be better known for the beauty of their design and workmanship, and for rooms in the house Elsenburg near Maarssen and elsewhere. He also took part in public competitions, winning that for the Quatre Bras monument at Soestdijk, which brought him wide recognition, and designing a proposed pyramidal monument to Napoleon of immense dimensions for Mount Cenis.

It seems that Van der Hart learnt his profession from his father, an Amsterdam carpenter and property agent who later was also known as an architect. No academic training in civil architecture was available in the Dutch Republic, other than lessons given by master builders on winter evenings which were said to consist of drawing "after the five orders of Bosboom": those, that

is, of Scamozzi which Bosboom had published in the mid-seventeenth century. The description comes from a manuscript by the eighteenth-century Amsterdam burgomaster Pieter Rendorp which reflects views on architecture current at the time. Not only does Dr. van Swigchem draw attention to this interesting record which he describes in an appendix. He also appends an account of the training of architects in Amsterdam in the eighteenth and early nineteenth centuries, discussing the classes held by master builders and the role played by academies of drawing, and gives a bibliography of works on architecture available at the time. His crowning discovery in this field is a list of books which were in Van der Hart's own library, a revealing document whose importance is by no means confined to its significance for Van der Hart himself.

Van der Hart was unable to travel, but the list of books from his library proves that he had wide interests. His pupil and assistant B. H. W. Ziesenis must have brought him news of Robert Adam round about 1770, and his membership of the Royal Institute, once this was founded, kept him in touch with developments abroad. These circumstances, together with his training in practice in Amsterdam, explain the elements of traditionalism and eclecticism present in his works, which range from a sober classicism based on that of Dutch seventeenth-century architecture to the meaningful use, in his Mount Cenis designs, of Egyptian, Greek and Gothic styles. His choice of style was governed by a due regard for "suitability" and by readiness to experiment. When this is understood the seeming inconsistency of his output is resolved.

It must be emphasized in conclusion that although Dr. van Swigchem has written an excellent and much-needed monograph, and one which will prove indispensable to all students of Dutch architecture, he has done more than this. The story of Van der Hart and his *milieu*, so told, reflects important aspects of the changing course of Dutch social and cultural history throughout nearly half a century with fascinating clarity. Information is given on topics which have been much neglected: the function and organisation of a city works, academies of drawing, the training of architects, their status, the books available to them, and the views held on architecture by leading citizens. In other contexts such subjects could profitably be explored more fully. The present study suggests starting-points for further research. It is thus not only a satisfying but also a stimulating book.

KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Prof. Dr. W. Ph. Coolhaas;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poorterstraat 22, Den Haag;

Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

Drs. C. Boschma, D. J. G. Buurman, Drs. H. Halbertsma, Dr. M. Elisabeth Houtzager, Mr. J. Korf, Mr. T. Landbeer, Prof. Th. H. Lunsingh

Scheurleer, Ir. R. Meischke, Dr. Ir. C. L. Temminck Groll.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden f 20.—, voor verenigingen f 25.—, en voor studentleden f 7.50. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Amstelveen.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt in vijf afleveringen per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beide worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met f 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. f 4.50 en f 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden.

Gedrukt bij

E. J. BRILL, LEIDEN